

БРАНИМИР Љ. ДАКИЋ

СЛИВ ЦРНИЦЕ¹⁾

Привредно-географска проучавања

I ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ

Река Црница је десна притока Велике Мораве у средњем делу њенога слива. Њен слив заузима средишни положај у Параћинско-светозаревској котлини и НР Србији и оријентисан је у правцу Велике Мораве, тј. од истока према западу. Осим тога овај слив има и врло повољан саобраћајни положај, јер везује моравску долину на западу са тимочком на истоку.

Слив Црнице се налази између планинске сточарске области на истоку и ниске ратарске области, у плодној моравској долини, на западу.

Северну границу слива чини развође између Црнице и Раванице. На истоку се уздиже планина Кучај (развође према сливу Црног Тимока), а јужну границу претставља развође између Црнице и Јовановачке Реке. На западу је ова област ограничена Великом Моравом. У овом овако ограниченом простору, који има 300 км², налазе се 15 села и то: Текија, Мириловац, Главица, Давидовац, Доња Мутница, Лешје, Клачевица, Извор, Горња Мутница, Бошњане, Буљане, Шолудовац, Поповац, Забрега и Плана, а поред њих рударско насеље Сисевац-Врчић и градско насеље Параћин. Атари ових насеља заузимају један део и суседних сливова те на тај начин укупна површина области износи 320 км².

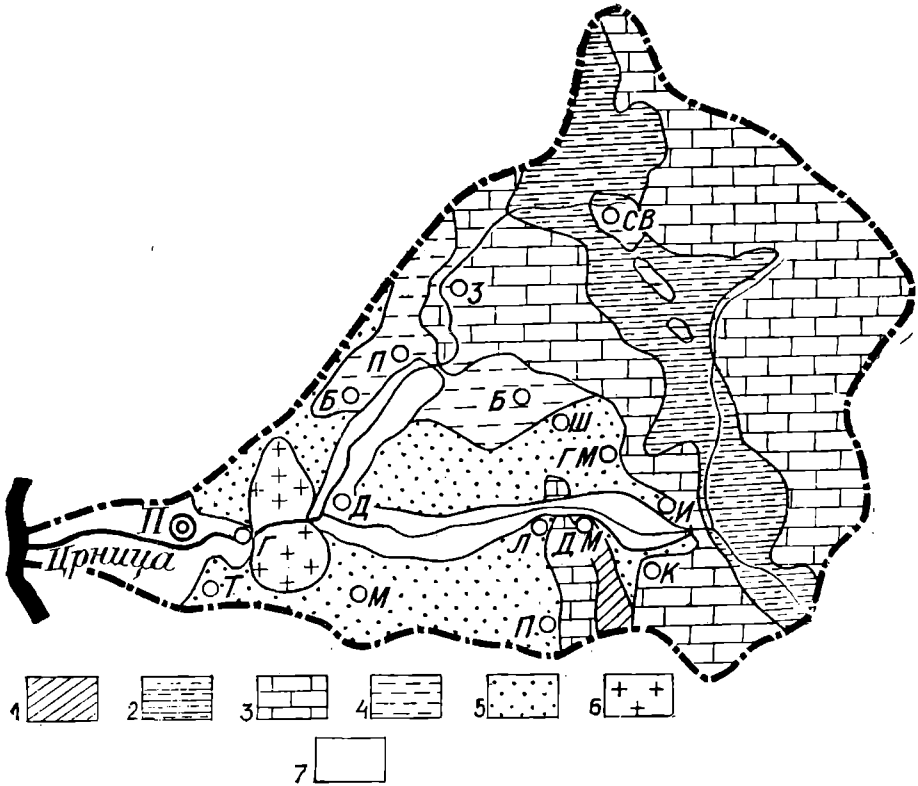
II ПРИРОДНИ УСЛОВИ ПРИВРЕДЕ

Геолошки састав и морфолошке црте

Слив Црнице се састоји од разноврсних стена, почев од пермског црвеног пешчара па преко баремског кречњака до олигоцених, плиоцених и најмлађих алувијалних наслага. Тако од Велике Мораве па према истоку прво долази широка зона алувијума у равни Велике Мораве, затим зона плиоцених наслага (пескови, глине и агломерат).

¹⁾ Теренска проучавања вршена су лета 1951 год. а допуњена 1953 год. Штампанје овога рада помогао је Народни одбор среза параћинског својом дотацијом од 90.000 динара.

Даље према истоку, на северној страни слива, налазе се олигоцене наслага (пескови, пешчари и лапорци), а на јужној, кречњачки гребен Бабе. „Он се пружа од јји. ка ссз. и састоји се од кретацејских кречњака“ (1, с. 2). Гребен Бабе је од зоне баремског кречњака, даље на истоку, одвојен једним уским појасом палеозојских наслага. Идући још даље према истоку наилази се на уску зону баремског кречњака, потом зону пермског црвеног пешчара и крајњи источни део слива залази опет у широку кречњачку површ Кучаја. У зони пермског црвеног пешчара налази се неколико мањих олигоцених басена.¹⁾

Ск. 1. — Геолошка карта слива Црнице

1. Палеозоик 2. Перм-црвени пешчар 3. Барем-кречњака 4. Олигоцен-пескови, пешчари и лапорци 5. Плиоцен-пескови, глине и агломерат 6. габро и 7. Алувијум

Параћинско-Светозаревска котлина, у коју залази својим западним делом слив Црнице, спуштена је дуж раседа. Раседна линија је обележена издуженим брдом Главицом, од габра (1, с. 2), која ограничава на истоку алувијалну равн Велике Мораве. Све ове зоне геолошких наслага имају мање више меридијански правац пружања (в. ск. 1).

¹⁾ В. Петковић, К. Петковић, М. Луковић и Б. Миловановић: Геолошка карта Краљ. Југославије — Секција „Параћин“ 1 : 100.000, 1933 год.

У сливу Црнице морфолошки се издвајају у притцу запад-истом орографије целине: долинска раван Велике Мораве, Давидовачки басен (24, с. 21) и планински део слива (Јужни Кучај).

Долинска раван Велике Мораве је одвојена од Давидовачког басена Главцом (329 м). Висина ове равни креће се од 120 м на западу (ушће Црнице) до 140 м (подножје Главце). То је најнижи део области слива Црнице. Давидовачки басен на западу ограничава Главцима, а на истоку западне падине Кучаја. Висина Давидовачког басена повећава се од запада према истоку и износи код села Давидовца 162 м, а на источном ободу басена, на линији Буљане, Шолудовац, Горња Мутница, Извор 300 м. Трећа целина је планински део слива чија се висина креће од 300 м на западу до преко 1.000 м на истоку (Дебело Брдо 1.005 м). Тако просечна висина равни Велике Мораве износи 130 м, Давидовачког басена 266,5 м, а треће целине 652,5 м. Најнижа тачка слива је ушће Црнице — 120 м, а највиша Дебело Брдо — 1.005 м.

Климатске прилике

У сливу Црнице нема ниједне метеоролошке станице те ћемо ради тога податке о клими користити са метеоролошке станице у Ћуприји, која се налази северно од Параћина и удаљена је од њега око 9 км. По шестогодишњим подацима ове станице кретање температуре ваздуха у току године види се из ових таблица:

Највеће средње месечне температуре ваздуха

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
4,0	5,9	10,5	17,9	22,8	25,7	29,3	29,9	25,6	17,6	10,8	5,7

Најмање средње месечне температуре ваздуха

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-2,8	-2,3	0,2	6,6	10,7	11,4	14,5	13,7	11,4	6,5	2,6	-10,9

Средње месечне температуре ваздуха

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
0,4	1,6	4,7	12,7	16,7	19,6	22,3	22,0	18,1	11,6	6,4	1,7

Нормалне температурне прилике између пролећа и лета често по ремеће (нарочито последњих година) касни пролећни мразеви, који носе велике штете привреди и биљном свету уопште. Остаје дуго у сећању, свакако 1952 година, када је касни пролећни мраз забележен 20 маја. Иначе просечна граница јављања касних пролећних мразева је 30 март. Исто тако велике штете могу нанети касним осевима рани јесењи мразеви, који се могу јавити већ у првој половини новембра месеца и ако се до тада не оберу виногради, ти мразеви неповољно утичу на квалитет грожда. Последњих година честе су и зиме са сувомразицом, која врло неповољно утиче на озиму пшеницу и воћке.

Цела област овога слива стоји на удару ветра источног правца — кошаве, која овде причињава велике материјалне штете привреди. Ко-

шава има врло велику снагу, тако да подиже кровове са кућа и обара трошније зграде, чупа дрвеће из корена и разноси сточну храну. Селјаци ове области обично је називају „леденим орданом“. Ваздушне масе, долазећи са истока, сакупљају се испред Честобродичке Клисуре и на излазу из ње добијају велику снагу, тако да односе и земљу са ораница. На стрмијим њивама у селу Извору, кошава често оголи камену подлогу. У Давидовичком басену се опет сакупљају ваздушне масе и са великом снагом дувају на излазу из Црничине клисуре (Главица). Услед тога је Параћин познат у Србији по јакој кошави. Она иначе дува у свим годишњим добима, а најчешће зими, када наноси снег и омета саобраћај. Велике сметње причињава саобраћају на прузи Параћин—Зајечар и Параћин—Ђуприја. Тако релацију између Параћина и Ђуприје воз пређе за седам минута, док зими када дува кошава исти пут возови прелазе за 40 минута. Лети је штетна за воће и поврће, јер је сува и топла. Исто тако кошава у пролеће доноси Голубачку мушицу, која напада стоку и омета рад са њом у пољу. Осим кошаве чест је и северни ветар тзв. „северац“, који дува зими и доноси снег. Преко зиме дува још један ветар кога народ назива „горњак“, долази са североистока, хладан је и доноси снег. Јужни ветар дува у пролећним и летњим месецима, штетан је за културе, јер је топао и спрљи их. У летњим месецима чест је и западни ветар и он доноси талого.

Вегетациона периода је у овом сливу доста дуга и траје око осам месеци, од марта до новембра. У том периоду падају и највеће количине атмосферског талого. По подацима Савезне управе хидрометеоролошке службе за период од 1924—1940 године у овом сливу падне просечно 775 мм талого годишње (2). (в. ск. 2).

У расподели годишње количине талого истичу се два максимума и два минимума. Највише талого пада у мају и јуну и октобру и новембру. Изразитији су пролећни максимум и летњи минимум, него јесењи максимум и зимски минимум. У Параћину пада просечно годишње 594 мм падавина. Главни максимум падне јуна месеца и износи 94 мм, а споредни октобра и износи 56 мм. Од минимума главни пада на фебруар и износи 34 мм, а споредни на септембар и износи 33 мм (1, с. 32—33).

По шестогодишњим подацима метеоролошке станице у Ђуприји годишње пада просечно 591,9 мм талого. Распоред падавина по месецима у току године изнет је на ниже наведеној табlici

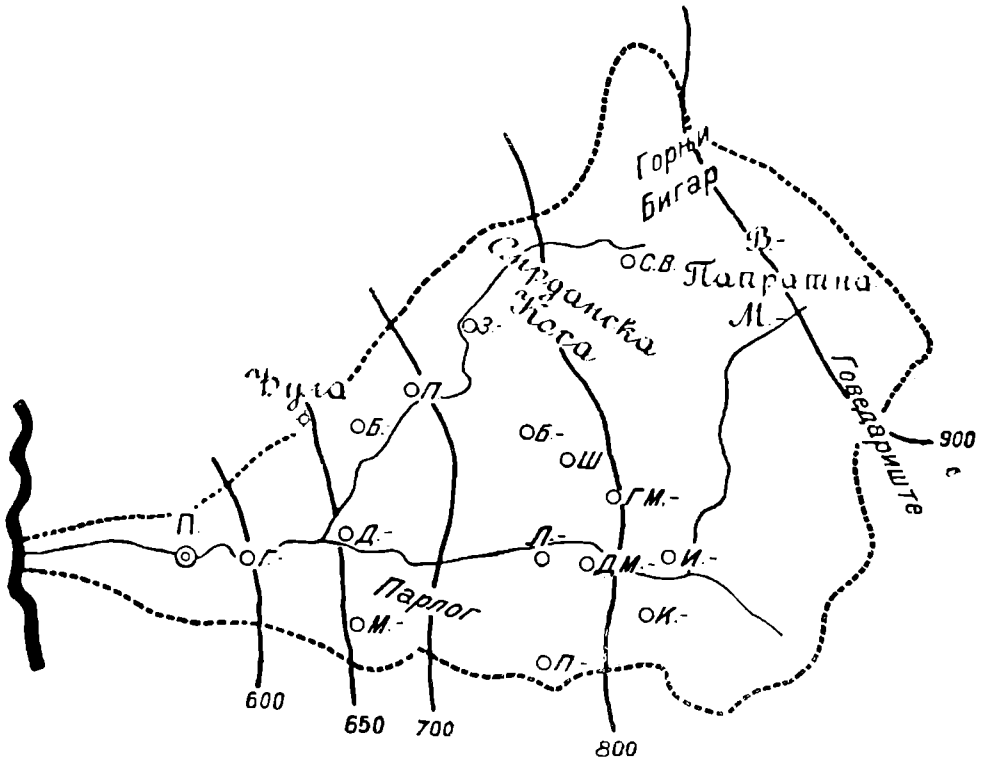
Свега	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
591,9	46,7	38,4	37,9	44,9	71,3	79,5	49,5	39,5	35,4	45,3	60,5	43,0

Атмосферски талози су правилно распоређени у току вегетационе периоде. На следећој табели изнете су количине падавина у току вегетационе периоде.

III—IV	V—VI	VII—VIII	IX—X	Свега
82,8	150,8	89,0	80,7	403,3

Кише које падну у доба пролећног максимума не користе довољно усеви у источном планинском делу области, због стрмих нагиба земљи-

шта. Јесење кише су дуготрајне и слабе. Преко лета јаке пљусковне често прати град, који наноси велике материјалне штете усевима, нарочито ако падне у јулу или августу. А ако падне раније наноси штете

Ск. 2. — Карта падавина у сливу Црнице

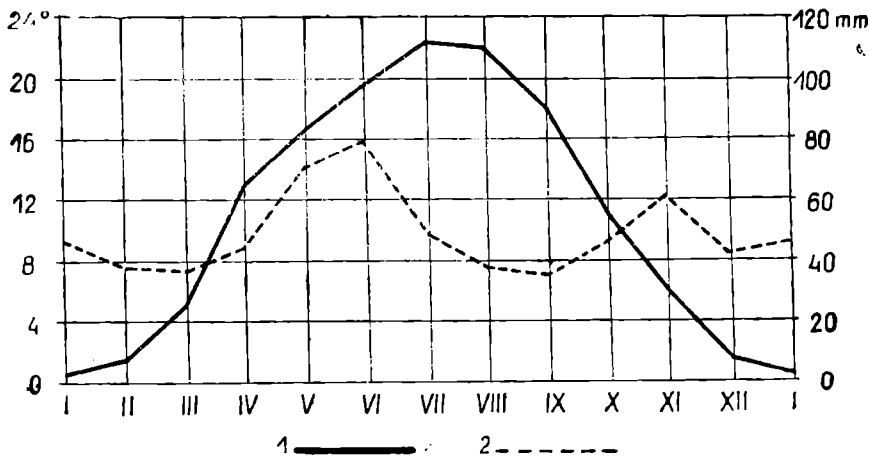
воћкама и виноградима. На климатском дијаграму Ђуприје (в. ск. 3) изнет је однос између температуре ваздуха и количине падавина у току године, за сваки месец посебно, а за период од шест година.

Хидрографија

Дубина издани је различита у све три морфолошке целине. У долинској равни Велике Мораве (од Велике Мораве до села Главице) она се креће од 5—12 м. У Давидовачком басену и планинском делу дубина издани се повећава од запада према истоку. Код села Давидовца она износи 8 м, а даље према истоку, у подножју Кучаја на линији Буљане — Шолудовац — Горња Мутница — Извор 20—25 м. Бунари у овом делу слива и поменутих селима често преко лета пресушују и воде онда има само у дубљим бунарима и западним нижим деловима села. Извори у овом делу слива нису тако чести.

Упролеће после отапања снега, као и после јаких киша, ниво издани се издиже у алувијалним равнима скоро до саме површине. Тако су често под водом алувијална равна Црнице, југозападно од села Поповца и Бошњана и алувијална равна Грзе, северно од села Доње Мутнице.

Извори су у сливу Црнице доста чести, нарочито у области језерских наслага; потоци који настају од њих чести су али кратки. Јачи извори избијају на додиру кречњака и плиоцених наслага. Такви су Бреница испод села Планае и Поток испод села Лешја, затим, Топлик код села Поповца, који избија на додиру алувијалне равни и падине састављене од кретацејских кречњака (1, с. 26).

Ск. 3. — Климатски дијаграм Бузурје
1. температуре 2. атмосферски талози

Главни речни ток ове области је Црница — постаје од неколико врела која избијају на додиру кречњака и црвеног пешчара. Црница је дуга 28,6 км и извире у Сисевачком басену. Од изворишта тече кроз црвене пешчаре (око 5 км), затим улази у појас равничког кречњака у коме је усекла клисурасту долину дугу око 8 км (Забрешка Клисура). По изласку из клисуре улази у ниско терцијерно земљиште (Давидовачки басен). Кроз Главицу се пробија епигенетски, а испод Главице улази у равна Велике Мораве.

Главна притока Црнице, а уједно и највећа, је Грза која постаје од Иванштице и Врелске Падине. Иванштица извире испод Игришта и тече од севера према југу границом између црвеног пешчара и кречњака. Грзина главна притока је Велика Честобродица, која долази са истока, а избија такође на додиру црвеног пешчара и кречњака. Чим прими Честобродицу, Грза мења правац и тече од истока према западу. Грза је са Иванштицом дуга око 23,8 км. Јака је река и има увек доста воде. Код манастира св. Петке, недалеко од села Извора, налази се јако врело „Врело“, које покреће воденицу са два камена и малу хидро-

централу која снабдева електричном енергијом ~~нашом~~ ~~и~~ ~~дефектну~~ ~~дому~~, железничку станицу и општински одбор села Извора. До ушћа у Црницу Грза прима још две мање притоке: Петрушки Поток и ~~Протину~~ Грза се улива у Црницу код села Давидовца.

Долине Црнице и Грзе су у изворишним деловима, с обзиром да се налазе у црвеним пешчарима, широке, са малим алувијалним равнинама, а стране су им благе. У кречњачком појасу ове реке се пробијају градећи тешко проходне клисуре са врло стрмим странама. По изласку из клисуре и Црница и Грза улазе у ниско терцијерно земљиште. Ту су им долине широке, а стране благе, и између долина се пружају про- стране благе косе.

Црница је јака река и за време великих пролећних киша има карактер праве планинске реке. Иначе никад не пресушује, па чак и кад су највеће суше има доста воде иако изгуби много од свог бујичког карактера (3, с. 80). Она даје Великој Морави просечно по 2,5 м³ воде у секунди (2). Нажалост немамо података о водостају на реци Црници. Протицај је раније, док је у изворишним деловима Црнице и Грзе било доста шума, био равномернији, али са крчењем шуме настао је и поремећај у протицају. Тако после јаких киша и пљускова обе реке набујају и плаве долинску раван, те причињавају велике штете. Од ових поплава нарочито осетно страдају ливаде и баште са повртарским културама, јер се оне налазе поред самих река, док су површине под њивама мање угрожене. Плавна површина Црнице и Грзе износи око 70 ха.

Доста штете привреди наносе и бујице, које „се јављају на језерским наслагама и припадају типу бујица подривача“ (4, с. 121). Највише штете бујице наносе селима Забрега и Шолудовац. У атару села Забрега после јаких киша набујају потоци: Крчевички, Бачијски, Дрљевички и Теовички, са истока, и Митровачки и Петров, са севера. Ови потоци тада носе много материјала; камење, веће блокове стена, па чак и зиратну земљу са културама. Дешава се понекад да бујице буду толико јаке да руше куће. Бујицама су понекад угрожени атари села: Забреге (20 ха), Буљана (5 ха), Шолудовца (15 ха), Горње Мутнице (10 ха) и Извора (10 ха). Атари напред поменутих села страдају од бујица само понеких година, док атари села Забреге и Шолудовца трпе штете готово сваке године.

Са најјачег врела Црнице од 1936 године снабдева се водом Сењски Рудник (помоћу електричне пумпе). Вода из Црнице и њених притока се лети искоришћава за вештачко наводњавање површина са повртарским културама.

Захваљујући великим количинама воде којом располаже Црница, и повољним природним условима, индустријалац Влада Теокаревић из Параћина хтео је, уочи Другог светског рата, да прегради долину Црнице код села Забреге и створи у њеном ерозивном проширењу акумулативни басен. Тај басен је требало да се веже једним тунелом, дугим око 1.200 м, са Давидовачким басеном. Тако би се искористио пад од 40 м за хидроцентралу. За те је радове било спремно око милион динара, али због рата до изградње није дошло.

Године 1952 израђене су у „Хидропројекту“ — Београд, по налогу Сењско-ресавских рудника мрког угља, „Претходне студије за водо-

привредно решење реке Црнице“. Пројекат предвиђа изградњу хидроцентралне „Забрега“ код истоименог села. Акумулативни басен би се створио браном од 36,5 м висине. Корисна запремина акумулације износила би 4,800.000 м³ воде. Хидроцентрала би давала 10,423.000 квч. годишње. Исто тако би се могла наводњавати површина од 5.345 ха. Упоредо са овим израђен је и основни пројекат водовода којим би се вршило снабдевање водом за пиће и индустрију Параћина, Ђуприје, Светозарева, фабрике каблова као и фабричког насеља у Бресју, затим села: Поповца, Бошњана, Главице и Мијатовца са укупно 68.200 становника (23).

Педолошки састав

У погледу педолошког састава слив се карактерише следећим врстама земљишта: алувијална земљишта, смонице, подзол и скелетна земљишта.

Алувијалне равни су млада земљишта, која се састоје од финог речног муља. То су најплоднија земљишта јер се у њиховом саставу налазе и извесне количине хумусних и кречних материја. Она заузимају широк појас од Велике Мораве па према истоку до Главице, затим у Давидовачком басену око Црнице и Грзе и у трећој целини (планинском делу слива) узан појас око Црнице у Сисевачком басену и пред ушћем Велике Честобродице у Грзу. Алувијални наноси Црнице и Грзе, због присуства црвеног пешчара, имају црвену боју и много личе на црвеницу, а и врло су плодни. Плодност одржавају на тај начин што се муљ обнавља сваке године плавлњем.

Виши делови земљишта у Давидовачком басену покривени су језерским седиментима плиоцене и олигоцене старости. Ови седименти припадају типу земљишта које се назива смоница. Она је сиромашнија у хумусним материјама и кречу од алувијалног земљишта и уколико се ови седименти налазе на већој висини, утолико су сиромашнији и неплоднији. Подложни су деградацији а у вишим деловима и спирању и одношењу.

Код села Плане, на западној страни планине Бабе, а и на источној у уској зони око саме планине, заступљен је подзол. Ово земљиште је још сиромашније од смонице. Некада је било покривено шумом, а данас је голо и готово неплодно. Усеви засејани на подзолу дају мање приносе и за време влажних, родних година.

У планинском делу области, особито на планини Баби, наилази се на скелетно земљиште. Слој растресите земље је врло танак, а негде га и нема, већ се на површини појављује камен. То су терени од кретајског кречњака (в. ск. 4).

Рудно благо

Олигоцени басен Сисевца, који се налази у зони пермског црвеног пешчара у североисточном делу области, има мрког угља одличног квалитета (6.000 калорија). Поред угља у овој области има и олигоцених

планине Бабе и Илијиног Брда био утврђен, јер је бранио приступ у моравску долину (5, с. 14). На месту данашњег Параћина укрштала су се два пута: војнички пут (Via Militaris), који је водио долином Велике Мораве и попречни пут који је водио долином Честобродице. У то доба били су развијени земљорадња и сточарство (5, с. 33).

Пропаћу римске империје ову су област населила словенска племена која су живела у својим задругама. Касније, у XIV веку, овај слив је био део немањићске феудалне државе, чији владари у духу онога времена у њему подижу осам манастира: Сисевац, св. Аранђел, Нама-сија, св. Јован Главосек, Петруша и Краса у долини Црнице, затим св. Петка и св. Богородица Лешјанска у долини Грзе. Све те цркве чиниле су, по народном предању, Малу Свету Гору (5, с. 122—134). Подизање ових манастира било је од значаја по тадашњи привредни живот, пошто су се код њих или у њиховој непосредној близини обављале многе привредне делатности. Земља је тада била власништво жупана Вукосава, потом властеле Црепа и Југа (5, с. 158), чије је седиште било у граду Петрусу, а по овоме се граду и цела област у средњем веку звала Петрушка област. Седиште жупана је премештено у Параћин тек после разарања Петруса (5, с. 73—74). На крају земља је била и манастирска а обрађивали су је сељаци. У то време била је развијена земљорадња и сточарство. Сејала су се стрна жита: пшеница, раж, јечам, овас и просо, а гајено је и поврће, и то махом по манастирским баштама. Било је такође развијено и виноградарство и воћарство. У сточарству су гајени: коњи, говеда, овце и свиње (5, с. 159—160). Локална трговина је такође била развијена. Постојао је град Петрус са тргом у источном, планинском делу слива и Параћинов Брод са тргом у долини Велике Мораве на западу. Трговина се водила и на панађурима које је имао и Петрус и Параћинов Брод. За право наплаћивања такса на панађурима отимали су се напред поменути манастири као и Лавра св. Атанасија у Св. Гори. Судећи по томе види се да је приход од тих такса био велики, што указује на већи промет добара који се обављао на панађурима (5, с. 166).

Однос људи у производњи тога доба условљавао је и лик ондашње привреде. Имања манастира, која су обилovala радном снагом и чији су кметови били ослобођени свих других дажбина (осим манастирских), била су напредна и цветала су, док су имања властеле, чији су кметови имали многобројне друге обавезе, поред рада на имању, била мање напредна (5, с. 169—170). Зависност кмета од властеле и цркве и његова везаност за земљу са неразвијеним производним средствима остављали су траг на читав привредни живот тога времена.

Противречне појаве које су пратиле српску средњовековну феудалну државу довеле су до унутрашњег слабљења те државе, а под ударцима спољњег непријатеља она је и дефинитивно пропала. После пропасти Србије 1459 године због злостављања Срба од стране Турака, као и других мера које је спроводио у Србији војно-феудални турски систем, становништво ове области, првенствено Параћина, је било принуђено да се иселава у шуме на истоку, а упоредо са тим настаје и промена у занимању. Становништво сада почиње да поклања све већу пажњу сточарству, јер је са стоком било могуће лакше кретање испред

Турака. На место некада обрађеног земљишта за време српске средње-вековне државе, сада, у новим друштвеним условима, то земљиште осваја шума, у коју се склањало становништво испред Турака, а она је уједно пружала и повољне услове за развој сточарства.

За време турског ропства земља је била царска (султанска) која је султановом одлуком додељивана на уживање појединим спахијама. Сељак је био обавезан да даје сва три облика феудалне ренте: радну, натуралну и новчану, што је остављало трага на привредни живот који је ионако био неразвијен.

Стање сељака се није много изменило ни за време аустриске окупације (1718—1739 год.), било је чак и горе. Турци су порез од сељака наплаћивали у натура, а нешто мало у новцу, док су га Аустријанци наплаћивали само у новцу, а сељаку је у оно време било теже доћи до новца. Док је село и даље било заостало, дотле је Параћин, као градско насеље, нешто кренуо напред па је у овом времену постао мали административни центар и у његовој области је било 10 настањених и 15 опустелих села (6, с. 42). Исто тако за време аустриске окупације била је подигнута и пошта у Параћину (друга у Србији) (7, с. 92).

У Аустриско-турским ратовима (после Аустриске окупације 1718—1739 год.), становништво ове области, пошто је било поновним доласком Турака још више оглобљено завођењем читлуког система, учествовало је на страни Аустрије противу Турака. Но после Свиштовског Мира већи део становништва ове области, страхујући од турске одмазде, побегло је у шуме или чак пребегло преко Саве и Дунава, „стога је земља била слабо обделана те није било ни довољно жита за храну. Било је само сена у изобиљу и сељаци су га Турцима добро продавали“ (8, с. 63—64).

Године 1796 у Параћину буде постављен оберкнез, који је прикупљао дажбине и порезе од народа и давао их паши (8, с. 98). Тада је први пут одобрена Србима употреба свињског меса, а онда се и становништво почиње да враћа из шума и аустријских земаља (8, с. 267).

Обрада земље вршила се на врло примитиван начин и махом се сејао кукуруз. Ратарска производња је на тај начин једва задовољавала само домаће потребе. Овакво стање је било углавном последица нередовних прилика које су настајале услед честих пролазака војске (Пазван—Оглуове и Хаџи-Мустафине), с обзиром да су били праћени пљачкањима и пустошењима. Много веће користи давало је сточарство, које не само да је подмиривало домаће потребе, већ је давало и тржишне артикле. Нарочито тежак живот сељака био је за време дахиског режима, када су се јаничари наметнули сељацима, поред спахија за читлук-сахибије. Ови су приморавали сељаке да им за незнатне суме продају сву своју имовину. Спахија је тада био само уживалац извесних дажбина, а читлук-сахибија је присвојило сва права тежака над земљом и постао њен сопственик (8, с. 268—305).

Овакво стање измењено је Првим и Другим српским устанком. Ова област је доживела коначно ослобођење тек устанком 1833 године, када су параћинска, крушевачка и алексиначка нахија биле придружене Милошевој Србији (9, с. 1132). Са доношењем фермана 1833 године, о укидању спахилука и продаји земље Србима, сељак постаје сопстве

ник земље коју обрађује. У ово доба почиње интензивно насељавање Србије, па и ове области, а са њим и крчење шума и стварање простора за насељавање.

Четрдесетих година прошлога века нагло се развија трговина. Почиње да се ствара све већи број сеоских дућана, помоћу којих продире новчана привреда на село, а и сељак се све више сада појављује на тржишту са оним вишком својих производа који су некада узимале спахије, читлук-сахибије и други. Натурална привреда још увек живи и њу са великим тешкоћама потискује робно-новчана привреда. Са јачањем трговине јача све више и зеленаштво. Сеоски трговци су давали сељацима робу на вересију па их тиме увлачили у дугове које су доцније наплаћивали у производима, а ове, пак, скупље продавали у граду.

Сточарство је још увек најјача привредна грана, али га сада већ постепено потискује ратарство, јер је са продирањем капитала на село, крчењем шуме и преоравањем пашњака оно увлачено у новчану привреду, а тако настаје и промена у занимању становништва.

Читав привредни живот становништва био је организован у породичним задругама, које су се састојале од великог броја чланова. Тако су биле нарочито познате задруге: Крсмановић из села Доње Мутнице, Лазаревић из села Мириловца, Ђурић из села Поповца, затим Пешић, Јовановић и Марјановић из Параћина итд. Ове су задруге имале по 20, 30 и више чланова. У задрузи се производило све оно што је било потребно за свакидашњи живот задруге и њених чланова. Међутим, јачање робно-новчаних односа и све веће испољавање појава које се сада рађају, довеле су најпре до постепеног, а доцније до наглог распадања ових задруга. Распадање ових великих задруга убрзало је и богаћење трговаца. У том смислу говори М. Ђ. Милићевић који каже 1876 године да се у Параћину задруге брзо распадају (9, с. 1138).

Осим трговаца, који су, као што је напред већ било речи, давали новац сељацима на зајам већ 1887 године основана је и Параћинска штедионица, (чији је претседник био трговац А. Јовановић), која је такође давала сељацима новац на зајам и тиме потпомогла брже распадање породичних задруга.

Све ове појаве пропадања породичних задруга довеле су до стварања нових газдинстава која су имала мање земљишта, мање инвентара и мање материјалних средстава. Као таква она су се и даље задуживала што је доводило до продаје имања и до даљег ситњења поседа. Тај процес пропадања газдинстава најбоље се може пратити на следећој табели:

Величина поседа	Процент газдинстава у односу на укупан број			
	1889 год.	1897 год.	1951 год.	
			%	Апсолутни број
Без земље	—	—	14,65	720
До 2 ха	30,66	19,54	24,67	1.212
2—5 ха	39,03	31,74	31,37	1.541
5—8 ха	17,44	20,87	15,94	783
8—10 ха	5,14	8,83	5,15	253
10—15 ха	4,30	11,28	5,37	264
Преко 15 ха	2,40	7,71	2,82	139

Из ове табеле се запажа да се проценат малих газдинстава смањио у периоду од 1889—1897 године, што је последица јачања трговине и зеленаштва. Исто тако пада у очи и јачање средњег и великог поседа, што долази услед задуживања ситних поседа, а због неплаћених дугова имања су прелазила у власништво оних који су давали новац на зајам, што је опет доводило до постепено све већег пораста великих поседа.

Док из изложених разлога село почиње нагло да сиромаша, догле на рачун њега град јача, што се огледало у порасту броја трговачких и занатских радњи и кафана, јачању пијаце и знатног пораста броја становника. Тако је у 1900 години било у граду: 92 трговачке радње, 135 занатских радњи и 16 кафана. Међутим, иако је у граду акумулиран знатан капитал, он ипак није био довољно јак за оснивање индустрије, а за коју су овде постојали веома повољни природни услови, већ ту долази у помоћ страни капитал. Тако је 1880 године Параћин добио фабрику сукна и гајтана, мало касније Белгијанци подижу фабрику за извоз меса (кланицу), а 1907 године Параћин добија фабрику стакла итд.

Између два светска рата продужава се и даље ситњење поседа, а специјално долази до појаве парцелисања газдинстава услед продаје једног дела имања, давањем земље у мираз, наследством и сл. Све је то доводило до још већег сиромашења газдинстава и опадања привредног живота села. Ову појаву је још више истицало цветање зеленашког капитала, који је све више узимао маха. Поред већ постојеће Параћинске штедионице 1921 године основана је Параћинска банка. Све је то доводило до тога да је сељак био принуђен да се, поред сељачких послова, бави и другим занимањима да би одржао живот. Наиме, из године у годину све више је растао број сељака-надничара, рабација, радника у индустрији итд.

Ради побољшања живота сељака почеле су се почетком овога века оснивати набавно-продајне земљорадничке задруге у селима. Тако је прва задруга у овој области основана у селу Доњој Мутници 1902 године. Уочи Другог светског рата имала је 60 чланова. На следећој табели изнета су села у којима има земљорадничких набавно-продајних задруга.

Насеља	Година оснивања	Број чланова		Насеља	Година оснивања	Број чланова	
		1940 г.	Данас			1940 г.	Данас
Главница	1946	—	190	Г. Мутница	1909	240	292
Давидовац	1934	96	114	Д. Мутница	1902	360	392
Мириловац	1903	248	306	Извор	1921	213	252
Бошњане	1922	186	232	Клачевица	1935	134	173
Забрега	1945	—	186	Лешје	1920	121	121
Буљане	1920	198	410	Плана	1908	236	419
Шолудовац	1920	80	232				

У граду се наставља и даље јачање трговине, а такође се развија индустрија. Тако је у 1935 години било у Параћину:

	Трговина на велико	Бакал- ница	Пиљар- нице	Остале трговине	Агентуре	Радње са пољопр. производима	Свега
1935	4	99	7	25	1	1	137

Поред тога уочи Другог светског рата било је у Параћину 45 кафана. Затим и већи пораст становништва у граду него на селу такође карактерише овај период.

У новим друштвеним условима после Другог светског рата дошло је до великих промена у овој области. У граду се запажа јак развој индустрије у којој је запослен велики део вишка радне снаге са села. А и на селу су се збиле промене; аграрном реформом, а нарочито Законом о оснивању земљишног фонда ублажен је однос међу поседима.

Из напред изложеног се види да је земља у Средњем веку била власништво манастира и властеле, у турско доба царска (султанска), а пред Први српски устанак и читлук-сахибиска. У XIX веку настаје велико досељавање становништва са стране и ти су досељеници заузимали слободно земљу, онолико колико је коме било потребно. Током времена, велики поседи су ситњени распадањем породичних задруга и брзим прираштајем становништва. Раслојавање села нарочито је потпомогао зеленашки капитал. Између два светска рата пропадао је ситан посед, на једној, и стварао се велики на другој страни. По подацима из 1951 године однос величине поседа приказан је на претходној табели. Ако се анализира ова табела, запазиће се да је велики проценат беземљаша као и домаћинстава са малим поседом. Такође пада у очи и мали проценат домаћинстава са средњим поседом у односу на 1897 годину. Мали је и проценат газдинстава са великим поседом, а разлог за то је аграрна реформа, извршена после Другог светског рата. Међутим, број беземљаша на селу није тако велики као у граду. Од 720 пољопривредних домаћинстава без земље колико их укупно има, у Параћину се налазе 622 или 14,49% од укупног броја пољопривредних домаћинстава. Овако велики број беземљаша у граду јавља се баш као последица богаћења појединих трговаца, а пропадања сељака. Највећи број домаћинстава у проучаваној области има посед од 2—5 ха, а затим домаћинстава до 2 ха, док најмање има беземљаша и домаћинстава преко 15 ха.

Од 1953 године, када је донет Закон о земљишном фонду, већим поседима од 10 ха одузет је вишак земље. Сва та земља додељена је земљорадничким задругама које су основале своје економије. Данас оне располажу са 400,31 ха обрадиве земље.

Становништво. — После пропасти Римске империје, у средњем веку, Балканско Полуострво насељавају Словени, који су самим тим заменили старо становништво ове области. И ово становништво се у

Параћину нешто мало изменило после коначне пропасти Србије 1459 године. Тада се испред најезде Турака један део становништва исељава а досељавају се Турци. У турско доба *Герлах* помиње да је Параћин турска варошица, отмено и лепо место у коме живе сами Турци и Цигани (10, с. 93).

У XVIII веку Параћин је служио као станица за преноћиште и одмор путника и стоке. Ради обезбеђења саобраћаја у граду је становала турска војска и живело је поглавито турско становништво (1, с. 57). У ратовима које је Аустрија водила против Турске, становништво ове области је учествовало на страни Аустрије те је због тога често било принуђено да се исељава и склања испред Турака. Исељавало се у шуме, а затим, чак и преко Саве и Дунава. Тек у XIX веку, тј. од 1833 године почиње велико насељавање Србије па и ове области.

У XIX веку се у област овога слива насељавало становништво из разних крајева. То се јасно види из карте порекла становништва северне Србије (11). Досељавање становништва из крајева који су остали под влашћу Турака „било је нарочито јако у првој половини XIX века и трајало је до треће четвртине тог века“ (1, с. 54). Највише је било Тимочко-браничевског становништва, које је населило источне делове ове области. Затим становништва из јужно-моравских и вардарских области и са Косова и Метохије и призренске области, које је населило западне делове ове области, а средишне делове је населило шопско или торлачко становништво.

Повећавање броја становништва у овој области вршило се насељавањем и прираштајем. Ограничавање прираштаја није се вршило и он је био правилан. Досељеници су нове изворе за живот налазили у крчењу шума и претварању шумског у обрадиво земљиште, а данас се нови извори траже у интензивирању земљорадње.

Прираштај становништва може се пратити од 1866 године јер од тада има података. У 1866 години (12) у области слива Црнице било је 10.420 становника. У 1910 години (13) тај се број попео на 19.849 становника. Према попису из 1948 године, област слива Црнице има 27.383 становника. Из овога се види да се становништво брже намножавало у периоду од 1866 до 1910 године, а то се да објаснити довољним слободним површинама земљишта погодним за насељавање. Почетком овога века због рада у индустрији стакла, у Параћину су се населили и стручни радници из Немачке, Аустрије и Чехословачке. Ти су се досељеници временом прилагодили новој средини, примили наше држављанство па чак и презиме променили. (И данас има радника који су се некада презивали Рајх, а данас Рајић).

Међутим, у периоду од 1910 до 1948 године становништво се спорије намножавало. То долази из тог разлога што је било у току Првог и Другог светског рата великих губитака, но број становника је ипак био нешто већи, него што је данас, уочи Другог светског рата, зато што је рударски басен Сисевца имао око 3.500 становника, а данас је тај број опао на 294. Ово опадање становништва у басену Сисевца долази из тог разлога што рудник више не ради и рудари су се са својим породицама иселили махом за Алексинац. Осим ових за време оку-

пације (1941—1945) поједини радници, који су били запослени у индустрији стакла, напустили су Параћин и отишли су за Немачку.

По селима прираштај није био тако велики, као у Параћину где се вршило насељавање због рада у индустрији.

Од 27.383 становника, колико има ова област, за рад и привређивање је способно (од 14 до 60 година старости) 17.692 лица. Становништво је највећим делом земљорадничко. Пољопривредника има 11.178 или 66,23% од укупног радног становништва. Радника и ученика у привреди има 4.123 или 23,30%, занатлија 291 или 1,65%, службеника и намештеника 1.420 или 8,01% и трговаца 140 или 0,79%. Сам град Параћин има земљорадничко, радничко, трговачко и занатско становништво. Од укупно 10.110 становника, колико данас има Параћин, за рад и привређивање способно је и активно привређује 5.559 становника. Што се тиче социјалног састава он овако изгледа: Радника и ученика у привреди има 2.964 или 53,31% од укупног радног становништва Параћина, службеника и намештеника 1.171 или 21,06%, пољопривредника 989 или 17,78%, занатлија 237 или 4,26%, трговаца 99 или 1,78% и слободне професије 99 или 1,78%. Као што се види Параћин највише има радничког становништва то из тог разлога, што је он насеље индустриског карактера.

Густина насељености по 1 км² временом се мењала. Тако је на 1 км² било у години:

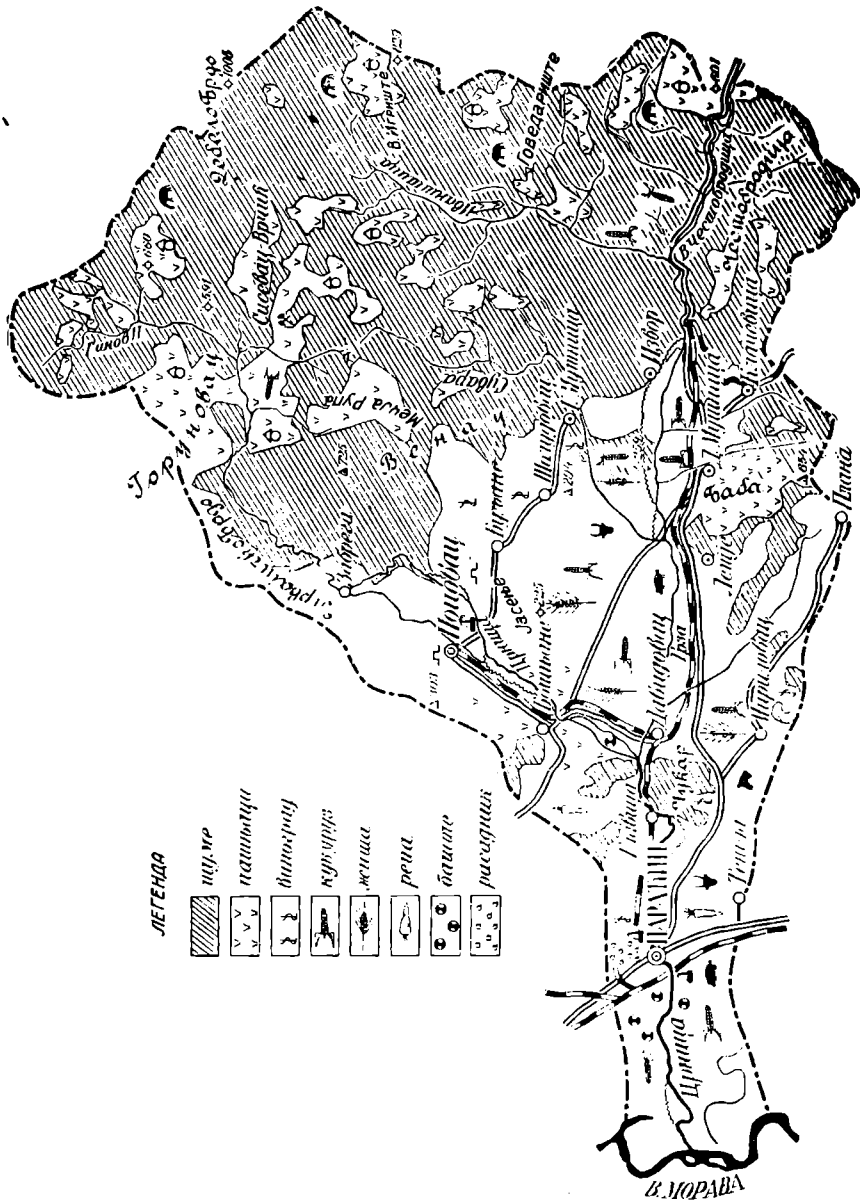
1866 — 32,56 становника	1910 — 62,02 становника
1884 — 41,89 „	1931 — 68,51 „
1900 — 51,15 „	1948 — 85,57 „

Највећа густина насељености је у западном делу слива. Насељавање становништва са стране још увек постоји, и то највише у Параћину и Поповцу, због рада у индустрији. У Параћину су чести и повремени досељеници из Пирота, Врања, Власотинаца и Лесковца, због рада у циглани, и то преко лета, док се преко зиме враћају својим кућама.

IV. ПРИВРЕДА

Изнети природни услови дали су могућност за развитак разноврсног привредног живота у сливу Црнице. Тако су природни услови, на ниском терцијерном земљишту, повољно искоришћени за ратарство, док су пашњаци, у планинском делу, искоришћени за сточарство. Рудно благо је послужило као база за развој индустрије, али само у првој фази њеног развитака, међутим, касније када је индустрија узела већег маха и када се производња повећала, појавила се и потражња за већим количинама сировина и оне су тада довожене и са стране. То нарочито важи за индустрију стакла. Али, као што је напред већ било речи, овако повољни природни тј. физичко-географски услови, нису увек имали исти значај у привредном животу овога слива. Они су узајамно деловали једни на друге и једна привредна грана предњачила је на штету друге, док је касније ова уступила место првој.

Ск. 5. — Привредно-географска карта слива Црнице

У даљем расматрању прво ћемо почети са пољопривредном производњом пошто се и највећи број становништва, као што смо напред видели, бави пољопривредом.

Пољопривреда

Клима је врло повољна за успевање разног културног биља. Како биљне културе почињу да клијају већ на температури од 5°C, то је овде у том случају доста дуга вегетациона периода (8 месеци). Уз то и највеће количине атмосферског талога падају баш у то доба, што је од огромног значаја за биљни свет. Природа самога земљишта је повољна за развој пољопривреде те је ова област постала пољопривредно напредна и привредно разнолика. У овоме сливу успевају све врсте жита: пшеница, кукуруз, јечам, раж и овас, затим индустриско биље: шећерна репа и конопља, крмно биље; детелина луцерка, црвена и грахорица, разне врсте воћа, а нарочито шљиве, затим поврће и винова лоза.

Распоред пољопривредних површина завистан је, колико од природних услова, исто толико и од самог пољопривредног произвођача. Тако имамо честу појаву да се поједине културе гаје тамо где нема услова за њихово успевање. То углавном из тог разлога што се произвођач труди да са свога имања добије све што је његовом домаћинству потребно.

Какав је однос појединих пољопривредних површина најбоље се види из следећег прегледа (в. ск. 6).

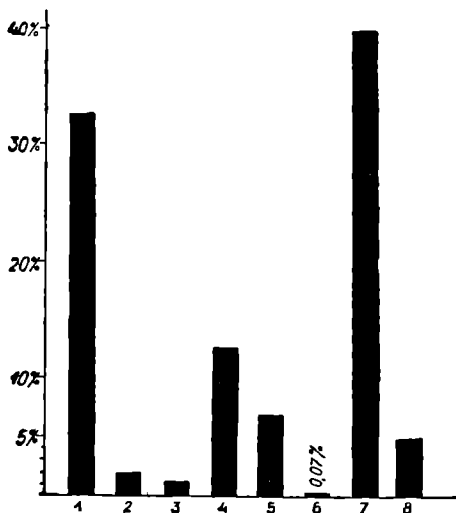
ораница 10.523 (32,79%)	воћњаци 629 (1,96%)	виногради 361 (1,12%)	ливаде 4.033 (12,56%)
пашњаци 2.185 (6,81%)	шуме 12.786 (39,85%)	трстици 25 (0,07%)	неплодно 1.543 (4,80%)

Ратарство. — Основна грана пољопривреде а уједно и главни извор прихода произвођача је ратарство. Оно је било развијено још у средњем веку. Гајена су стрмна жита; пшеница, јечам, раж, овас и просо (5, с. 160). После коначне пропасти Србије 1459 године ратарство је опало јер „доба турске владавине значило је назадовање ратарства, а јачање сточарства и пастирства“ (14, с. 76). Већи значај ратарство добија тек у XIX веку. Тада се највише сејао кукуруз. Обрада земље је била врло примитивна, орало се ралицом и то врло плитко. Ђубрење њива није се вршило; ђубре се, када би се где нагомилало, просто спаљивало (15, с. 3). Како су крчевине биле врло плодне, то се није ни осећала потреба, како за ђубрењем, исто тако и за већим приносом и бољим квалитетом, а културе су на њима и без нарочито велике пажње у обради добро успевале.

Почетком XX века појављује се гвоздени алат у обради, који је заменио дрвени и полугвоздени, а машине се појављују тек после 1910

године. Од индустријских култура до Првог светског рата, сејале су се конопља и лан и то врло мало, само колико је било потребно за подмиривање домаћих потреба, за сукно и рубље.

Између два светска рата земља се све више исцрпљује тако да почиње и све већа нега земљишта. Појавом индустрије шећера у Њу прији почиње се са гајењем културе шећерне репе. Пшеница се гајила за тржиште због високе цене, а кукуруз за исхрану. Такође, претом се све више гаји и крмно биље ради одржавања и неговања стоке, нарочито у нижем, западном делу области.

Ск. 6. — Однос појединих пољопривредних површина у процентиима
1. оранице 2. воћњаци 3. виногради 4. ливаде 5. пашњаци 6. трстици 7. шуме и 8. неплодно

Данас обрадиве површине заузимају простор од 15.546 ха или 48,44% укупне површине. На 100 становника долази по 56,7 ха обрадиве површине. Десетогодишњим програмом унапређења пољопривреде, предвиђено је да се обрадиве површине у срезу параћинском, коме припада област овога слива, повећају за 40 ха на рачун бара и мочварног земљишта.

Оранице заузимају површину од 10.523 ха. На 100 пољопривредника долази по 89,7 ха. Најбоље и најплодније њиве налазе се у алувијалним равнинама река, као на пример у алувијалној равни Велике Мораве до подножја Главице, у деловима атара који носе називе: Острво, Сигин Багинац, Врапчанско Поље, Горуњи, Слатина, Дрењар, Горње Поље, Глождак итд. На Главици су виногради. У Давидовачком басену најбоље земљиште и њиве налазе се опет у алувијалним равнинама Црнице и Грзе. Даље према истоку њиве су на вишем земљишту и благим косама, у деловима атара који носе називе: Кулајна, Јасење, Шолудовачко Поље, Шумар, Парлог, Крушар, Бучинар итд. Ту се оне све више смењују са забранима. У атарима села Буљана,

Шолудовца, Горње Мутнице и Извора, у подножју Венца, оранице се налазе на теменима благих коса и у долинимским равнинама, док су источно од напред поменутих села виногради. Још даље према истоку оранице су ретке. То се смењују ливаде и шуме. Исто тако у јужном делу области, око планине Бабе, у њеном подножју налазе се села са њивама, а на планинским странама и самој планини смењују се пашњаци са забранима.

Њиве у области овога слива су постале двојако: крчењем шуме и претварањем шумског у зиратно земљиште и преоравањем пашњака и ливада. Приликом насељавања ове области, досељеници су добијали земљу од општина, на чијој су се територији населили и то онолико колико је коме било потребно и у ономе делу атара где је захтевао сам досељеник. По речима старих људи, а како су њима њихови дедови причали, веће површине земљишта добијао је онај који је морао да крчи шуму, а мање онај у долинама река где је било лакше преорати ливаде. Временом су се њиве све више пењале према вишем земљишту, а шуме се испред њих повлачиле и само су где-где заостајали поједини забрани.

Најплодније њиве налазе се у алувијалним равнинама где је издан плића, док су њиве на вишем земљишту мање плодне. Нагиб је већи на вишем земљишту, а уз то је и издан дубља, земља растресита и лака за обраду. И дубина ораничног слоја се у томе правцу мења. Већа је у алувијалним равнинама а све плића уколико се иде ка вишем земљишту. Тако је и процес испирања земљишта знатно већи у атарима код планинских села: Забреге, Буљана, Шолудовца, Горње Мутнице и Извора. Док њиве поменутих села страдају од спирања ораничног слоја упрочеће за време јаких киша и у летњим месецима после великих пљускова, дотле су у исто време њиве у нижим деловима — алувијалним равнинама изложене плављењу и насипању муљем (затињењу). Суша погађа усеве на смоницама (вишем земљишту) а нарочито оне усеве који се налазе на стрмијем и сиромашнијем у хумусним материјама. Изузетак чине алувијалне равни где севи користе, поред атмосферске, и плитку изданску воду и тако дуже одољевају суши.

Технички ниво обраде земље није на завидној висини. Раније је било гвозденог алата, али није било машина, док је основне пољопривредне справе имало скоро свако сеоско домаћинство. Исто тако, до Другог светског рата у сваком селу је могло да се нађе по неколико домаћинстава која су употребљавала несавремене справе — ралице и др. Данас, међутим, ралица нема ни у једном селу. Машина има, али не у толиком броју колики је потребан. Тако се нова оруђа и механизација примењују тек у новије време. На следећој табели изнет је број појединих пољопривредних справа.

Плугова	Дрљача	Култиватора	Сејалица		Косачице	Жетелице	Сечкалице	Вршници	Трактори
			за стрнажита	за кукуруз					
2.210	1.497	1.152	15	16	2	3	29	24	5

Тако један плуг долази на 4,76 ха оранице, 1 дрљача на 7,02 ха, 1 култиватор на 9,13 ха, 1 сејалица за стрна жита на 701,53 ха, 1 сејалица за кукуруз на 657,68 ха, 1 жетелица на 3.507,66 ха и 1 триктор на 2.104,6 ха.

Из овога се види да снабдевеност домаћинства пољопривредним машинама није довољна. Такође је недовољан и број вршалица. Једна вршалица долази на 204,62 пољопривредна домаћинства, те се услед тако малог броја вршалица не стигне на време да оврше пшеница, услед чега обично и приноси подбаце (пшеница презри и истресе се из снопова).

Као сточна радна снага при обради земље највише служе краве, а знатно мање волови и коњи. Краве сељаци највише држе из разлога, што је рад у сиромашнијим газдинствима мање напоран и могућ са њима, а уз то оне поред рада дају и млеко.

Ђубрење се врши обичним стајским ђубривом, вештачко се не употребљава прво зато што сељаци незнају да га употребљавају, а друго, мања сеоска газдинства су сиромашна и нису у стању да га купују због високих цена. Њиве у алувијалним равнима се не ђубре. Њихову плодност одржавају реке редовним плављењем. Ђубре се само њиве на вишем оцеднијем земљишту. Ливаде у планини ђубри сама стока, која се пушта да пасе на њима после косидбе.

Како су алувијалне равни влажне, то се на њима сеје увек само кукуруз и он се не смењује са другим културама (пшеницом, јечмом, овсом итд.). Такође у алувијалним равнима, крај самих река, налазе се баште са повртарским културама (паприком, парадаизом, купусом итд.). На вишем сувљем земљишту сеју се: репа, пшеница и крмно биље. Овде се често пшеница у плодореду смењује са кукурузом. Културе на овим, вишим њивама дају мање приносе од култура у алувијалним равнима.

Наводњавање постоји само у алувијалним равнима и наводњава се само поврће. Баште се налазе уз реку те се вода доводи из ње обично малим каналом.

Оскудно је и знање у обради земље самих пољопривредника. Земља се обрађује по стеченим навикама, традиционално и пољопривредници тешко примају новине, услед тога што је културни ниво села доста низак. Још увек постоји доста велики број неписмених у области овога слива. Од 17.692 становника способна за рад и привређивање, неписмених има 5.160 или 29,5%. То су готово све пољопривредници. Већих пољопривредних установа раније није било, те тако није могло бити виднијег утицаја на развој пољопривреде. Постојао је један расадник који се бавио производњом садног материјала.

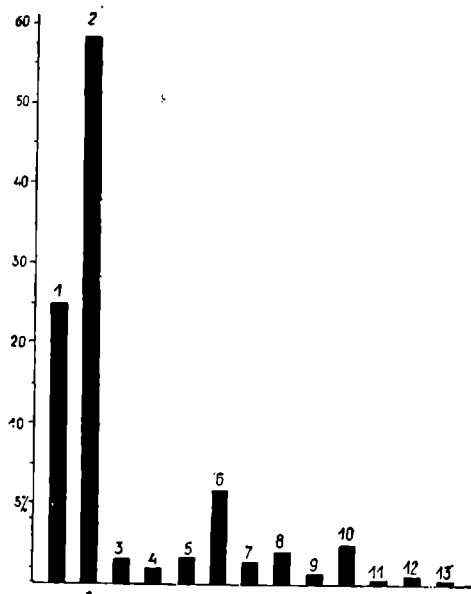
Како изгледа структура оранице најбоље се види из следећег прегледа (в. ск. 7).

Најраспрострањеније су културе од житарица пшеница и кукуруз. Пшеница се сеје највише на њивама у деловима атара: Кулајна, Крушар, Парлог и пење се до висине од 600 м. Под пшеницом се налази просечно годишње површина од 2.600 ха. Највише се сеје банатска црвена пшеница. После првог светског рата почело се прво у Параћину, а затим и у околини са гајењем „видоваче“ или „ранке“ која сазрева крајем јуна или почетком јула. Уочи Другог светског рата по-

чело се са увођењем нове врсте — „банкут“ (бело жито). Просечан годишњи принос износи 13 мц по хектару (принос рачунат за целу област). Међутим приноси су различити у појединим деловима атара. Тако у равни Велике Мораве он износи 20 мц, док у атару села Забреге, на

Врсте култура	Површина	%	Врсте култура	Површина	%
Пшеница	2.604,66	24,74	Шећерна репа	649,36	6,16
Кукуруз	6.073,40	57,71	Луцерка	278,29	2,64
Јечам	149,03	1,41	Црвена дет.	17,27	0,16
Овас	85,69	0,80	Сточна репа	52,62	0,49
Раж	168,70	1,59	Грахорица	15,40	0,14

вишем подзолоастом земљишту, није никада већи од 9—10 мц, а у нижим деловима Давидовачког басена износи 17 мц. За време сушних година принос пшенице подбаци и супсти се на 7 мц (1952 година).

Ск. 7. — Структура оранице

1. пшеница 2. кукуруз 3. јечам 4. овас 5. раж 6. шећерна репа 7. конопља 8. кромпир 9. пасуљ 10. детелина луцерка 11. детелина црвена 12. сточна репа и 13. грахорица

Укупна годишња производња је 3.380 тона, а као тржни вишак остаје око 630 тона.

Кукуруз је најомиљенија култура у селу, јер подмирује највећи део потреба сељака. Стога га пољопривредници сеју свуда, па чак и

тамо где нема довољно потребних услова за његово успешност. У области овога слива налази се просечно годишње под кукурузом површина од 6.071 ха. Највише се сеје бели кукуруз тзв. „моравиц“ и жути „осмак“ или „американац“. Просечан годишњи принос за целу област (принос рачунат од ослобођења до 1952 године) износи 15 мц по хектару. Принос је различит у појединим деловима области. Тако у алувијалној равни Велике Мораве (Острово, Ситин Батинац, Врапчанско Поље итд.) он се креће до 40 мц по хектару, али на вишем, оцеднијем земљишту — косама које се благо спуштају од истока према западу у Давидовачком басену (Кулајна, Шолудовачко Поље, Парлог, Крушар итд.), принос није већи од 10—15 мц по хектару. За време сушних година приноси подбаце, нарочито на оцеднијем, вишем земљишту и спусте се на 8 мц (1952 године). Дешава се да касни пролећни мраз уништи кукуруз тако да се мора пресејавати. Године 1952 у мају месецу прерано је око 40 хектара кукуруза у Давидовачком басену (Кулајна, Парлог, Шолудовачко Поље), који је уништио последњи мраз 20 маја. Просечна годишња производња износи око 9.106 тона. Када се одбије за исхрану људи, стоке и за семе, за извоз остаје око 1.720 тона.

За пшеницом и кукурузом долазе; јечам, раж и овас. Ове се културе сеју највише ради исхране стоке. Под јечмом се налазе годишње око 140 ха, са просечним приносом од 11 мц и он се највише гаји у равни Велике Мораве (Ситин Батинац, Врапчанско Поље), затим у Давидовачком басену (Шолудовачко Поље, Шумар, Парлог). Под ражи се налази годишње 15 ха са приносом од 12 мц. Раж се највише гаји у Давидовачком басену и планинском делу области (источни део планине Бабе — Бачиште и око појата на Јужном Кучају). Под овсем се налази годишње површина од 93 ха са приносом од 8 мц по хектару. Овас се сеје у равни Велике Мораве и Давидовачком басену јер ту нема довољно ливада за исхрану стоке преко зиме (највише се гаји у атарима: Горње Поље, Дрењак, Врапчанско Поље, а у Давидовачком басену: Орница, Кулајна итд.).

Јечам се најчешће смењује у плодореду са пшеницом, док овас подноси и влажније земљиште те се ради тога чешће смењује са кукурузом. Раж међутим, како тражи оцедније земљиште и подноси хладнију климу то се и сеје у подпланинским деловима и на самој планини.

Програмом унапређења пољопривреде Среза параћинског предвиђено је да се површине под житима у току наредних 10 година смање, али да се укупна годишња производња ипак повећа на тај начин што ће се повећати приноси. Тако је планирано да се повећа принос код пшенице од 13 на 16 мц, код кукуруза од 15 на 21 мц, код јечма од 11 на 16 мц, код ражи од 12 на 16 мц и код овса од 8 на 12 мц.

Извесна села у сливу ради исхране становништва морају увозити житарице, нарочито сушних година. Тако село Извор увезе годишње до 2 вагона житарица, и то из ниских делова области на западу. Када је сушна година увезе се и до 4 вагона. Село Забрега увезе годишње, такође до два вагона житарица. Увози се највише из разлога што је земљиште у атарима ових села већим делом кршевито и неплодно. Због повољних природних услова за сточарску производњу, ова села више

пажње поклањају сточарству, те оно има предности у односу на друге гране пољопривреде.

Како је и у којој мери развијено ратарство у појединим деловима области најбоље се види из следеће табеле, на којој је приказана величина доходака од њива за три врсте поседа у различитим деловима области:

	Доходак од њива поседа		
	Од 10 ха	Од 5 ха	Од 2 ха
Подпланинска села	65.000	39.000	14.000
Села у Давидовачком басену	219.325	135.850	49.090
Села у равни Велике Мораве	292.725	136.600	50.850

Ратарство је, као што се види, јаче развијено у западним, нижим деловима области, где је земљиште плодније и погодније за обраду. Такође пада у очи веома мали доходак од њива газдинстава у подпланинским селима. Газдинства тих села су стога и упућена на планину и сточарство као основну грану пољопривреде.

Поред производње житарица, свако домаћинство гаји и поврће, Поврће се гајило још у средњем веку. *Др. Ч. Марјановић* пише у Темнићском зборнику да је „гајено исто тако и поврће, по манастирским баштинама, јер су калуђери у средњем веку махом били вегетаријанци“ (5, с. 160). Иначе, повртарство се нагло развија тек почетком овога века, када се јавља и индустрија и када почиње да јача Параћин као градско насеље. Први повртари су били Лесковчани, а касније, када су сељаци увидели рентабилност гајења поврћа, и сами су почели њиме да се баве. Тако је 1930 године у Параћину било 40 баштована. И у оближњим селима се такође развило повртарство. Текија је имала 4, Главица 20 и Давидовац 6 баштована (16, с. 135).

Данас се поврће гаји на већим површинама у алувијалној равни Велике Мораве, северно и западно од Параћина у деловима атара: Велике Ливаде, Врапчанско Поље, Горуњи и Батинац. Сем тога гаји се и у алувијалној равни Црнице код села Главице и Давидовца у делу атара Кулајне. Осим ових већих површина, оно се гаји и по издвојеним мањим површинама, погодним за вештачко наводњавање преко лета. Поред већих башта, где се поврће гаји за тржиште, готово свако домаћинство по селима има башту са поврћем за подмиривање личних потреба. Ту се повртарство јавља као споредно занимање становништва. Максимална површина једног поседа под поврћем креће се до 1 хектара, а минимална од 2—5 ари.

Главне повртарске културе које гаји свако сеоско домаћинство су кромпир и пасуљ. Под кромпиром се просечно годишње налази површина од 215 ха, а под пасуљем 52 ха (не рачунајући међуусеве). Кромпир највише гаје подпланинска села и то у планини на црвеници

око појата, јер тамо најбоље успева. Просечан годишњи принос кромпира износи 60 мц са хектара, а пасуља 8 мц. У току наредних 10 година предвиђа се повећање приноса, применом модерних агротехничких мера, кромпира са 60 на 100 мц, а пасуља са 8 на 12 мц. Поред поменутих култура гаје се још и лук, паприка, парадајз, купус и др. Наводњавање површина под овим поврћем у самом Параћину врши се долапом, док се по селима за наводњавање обично користи вода из река и потока и њен природни пад, а има и долапа. Тако се водом из Црнице и Грзе наводњава површина од 4 ха у атару села Извора, 8 ха у атару села Мириловца, 1 ха у атару села Забреге, 3 ха у атару села Давидовца и 4 ха у атару села Главице, док се у Параћину из издани путем долапа наводњава површина од 53 ха. Тако се наводњава укупно под поврћем површина од 73 ха. „Поврћем из баштована у Параћину, не подмирују се само домаће потребе, већ се оно и извози у ближе и даље градове: Ђуприју, Светозарево, Крагујевац и Зајечар“ (1, с. 46).

Као што се види повртарство је нарочито развијено у Параћину. Од коликог је значаја развој повртарства за пољопривреднике најбоље сведочи анализа приходка појединих газдинстава. Посед од 10 ха величине са 1 ха под поврћем има доходак од преко 250.000 динара годишње, а посед од 5 ха са вртом од 45 ари има доходак од преко 100.000 динара, док посед од 2 ха са баштом од 20 ари има доходак од преко 40.000 динара годишње.

За исхрану стоке, нарочито у нижем западном делу области (алувијалној равни Велике Мораве), гаји се крмно биље: детелина луцерка и црвена детелина, сточна репа и грахорица. Крмно биље се у овом делу области гаји из тог разлога што нема довољно ливада за прехрану стоке преко зиме. Осим тога, крмно биље и појачава земљиште. Луцерком се просечно засејава површина од 280 ха, црвеном детелином 15 ха, сточном репом 53 ха и грахорицом 15 ха. Луцерка заузима највеће површине зато што се она не мора пресејавати по шест година. Поред тога она појачава земљиште, остављајући доста азота, тако да се на земљишту после детелине добијају већи приноси усева. Пшеница засејана на таквом земљишту обично је чиста и без уродице. Програмом унапређења пољопривреде предвиђено је да се површине под житарицама смање у корист крмног и индустриског биља. Код крмног биља нарочито ће се већа пажња поклонити гајењу јечма и овса.

Од индустријских култура у овом сливу се гаје шећерна репа и конопља. У току наредних десет година увешће се и гајење лана, сунцокрета и сирка. Сада се под индустријским културама налази површина од 840 ха, од тога долази на шећерну репу 650 ха, а остало на конопљу. Шећерна репа се сеје највише на вишем, оцеднијем земљишту у деловима атара: Ивачи, Глождак, Горње Поље, Орница итд. зато што се у време вађења репе путеви раскалају те је из њива у алувијалним равнима тешко истерати кола са репом (на пример из њива у атарима: Ситин Батинац, Врапчанско Поље, Јелен итд.). Конопља с обзиром да захтева влажно земљиште и подноси велику влагу сеје се у алувијалним равнима непосредно поред потока и река. Просечан принос репе је 110 мц по хектару. Количина шећера у репи је велика. 100 кг репе дају просечно по 13,5 до 14 кг шећера. Предвиђено је да се приме-

ном вештачког ђубрива и механизацијом обраде приноси индустријских култура повећају: репе са 110 на 220, а конопље са 35 на 50 мц по хектару.

Задружне економије, о којима је било речи раније, обрађују земљу у сопственој режији, сеју разне врсте житарица и шећерну репу.

За унапређење ратарства у овом сливу требало би стране у Давидовачком басену (Његовом источном делу) пошумити и смањити снагу кошаве која чини штету усевама. Упоредо с тим, спречиле би се и бујице. Такође би требало основати по селима, при земљорадничким задругама, мале машинске станице и снабдети их најнужнијим пољопривредним машинама да би се помогла механизација обраде. Требало би повећати потрошњу вештачког ђубрива. Поред тога, чешћа посета села од стране пољопривредних стручњака била би од велике користи сељацима.

Воћарство. — Воћарство није било развијено ни у прошлости а ни данас углавном из два разлога: прво, кошава редовно спролећа омлати цвет са воћака и оне ретко када доносе плод, те пољопривредници из тог разлога воде рачуна да свака стопа земље буде обрађена и засејана житарицама. Поред ових, постоји још један разлог, а то је јака конкуренција воћара из Левча, са леве стране Велике Мораве, изразито воћарске области. Ови се сељаци-воћари први појављују на тржиштима у Параћину, Ђуприји и Светозареву са квалитетнијим воћем и на тај начин диктирају цене.

Напред је већ било речи о томе да је раније, још у Средњем веку било развијено воћарство. О томе има помена у Темнићском зборнику, где *Др Ч. Марјановић* пише: „А о воћарству вели се да су са разних страна калуђери доносили благородно воће и засађивали га крај манастира. На тај начин манастирска имања служила су као угледна добра“ (5, с. 160).

Данас се под воћем налази релативно мала површина од свега 629 ха. Највећи борј воћака је по баштама око кућа, на слоговима око њива и по виноградама, а има и засебних површина тзв. „шљивака“. Они се обично налазе у речним долинама или уз планинске косе, како би их могле штитити од кошаве. Обрада воћњака се не врши зато што су воћке растурене, а засебне површине под њима мале, па и стручна спрема воћара није на довољној висини тако да су воћке препуштене саме себи. Ђубрење воћњака се никада не врши или ретко када, ако се пусти стока да пасе па га сама уједно и ђубри. Окопавање воћака се такође никада не врши, изузев воћака у виноградама, које се окопавају увек када и виногради.

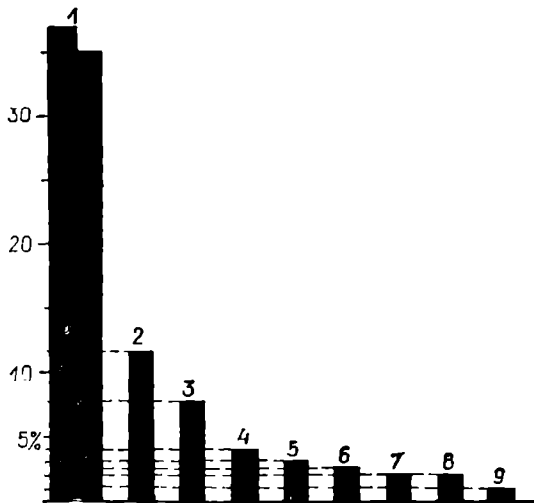
Најважнија врста воћа је шљива. Од свега 139.201 родног стабла на шљиву отпада 100.130.

Следећа табела показује број родних стабала воћки и њихов узајамни однос:

Врста воћке	Број стабла	% у односу на укупан бр.	Врста воћке	Број стабала	% у односу на укупан бр.
Шљива	100.130	71,93	Трешња	3.766	2,70
Бресква	11.153	8,01	Вишња	2.820	2,02
Јабука	7.964	5,72	Дуња	2.787	2,00
Крушка	5.292	3,80	Кајсија	1.196	0,85
Орах	4.093	2,94			

Још боље се тај однос види на приказаној скици (в. ск. 8).

Што се тиче воћних сорти од шљива се гаје: „ранка“, „белошљива“ и „прапорка“. Од бресака летња ситна бресква која се гаји махом по виноградима на Карађорђевој Брду, Главици, на западниј страни Венца итд. Од јабука рана тзв. „петровка“ сазрева већ у јуну месецу, а највише се гаји око кућа. Затим долази крушка најчешће „јечменка“ сазрева такође у јуну месецу.

Ск. 8. — Однос врста воћа у процентима

1. шљиве 2. брескве 3. јабуке 4. крушке 5. ораси 6. трешње 7. вишње 9. дуње и 10 кајсије

Од шљива и бресака се пече ракија, која се делом прода на тржишту, а делом попије у селу. У целој сливи има 72 гарнитуре за печење ракије. Цибра од ракије служи као одлично ђубриво, а и храна свињама. Остало воће се једним делом прода, а делом се утроши у свежем стању на селу. Укупан принос свег воћа износи око 1.100 тона (просек од 1947—1951 год.).

На ниже наведеној табели приказан је просечан принос по стаблу за сваку воћку појединачно и укупан годишњи принос:

Врста воћке	Принос по стаблу у кг.	Укупан принос т.	Врста воћке	Принос по стаблу у кг.	Укупан принос т.
Шљива	10	800	Трешња	18	40
Бресква	12	40	Вишња	16	20
Јабука	20	100	Дуња	20	30
Крушка	15	40	Кајсија	15	12
Орах	15	35			

На следећој табели изнет је годишњи доходак од воћарства, пољопривредних газдинстава са поседом од 10, 5 и 2 ха.

Н А С Е Љ А	Годишњи доходак од воћарства газдинстава са поседом од		
	10 ха	5 ха	2 ха
Подпланинска села	5.685 дин.	6.285 дин.	5.475 дин.
Села у Давидовачком басну	15.300 „	2.280 „	4.230 „
Села у равни Велике Мораве	9.345 „	6.385 „	5.830 “

С обзиром да су воћњаци стари преко 40 година, то су им и приноси мали. Десетогодишњим програмом унапређења пољопривреде предвиђено је да се воћарство унапреди заменом са младим садницама и подицањем нових воћњака (нови воћњаци ће се подићи на падинама Карађорђевог Брда, затим у Давидовачком басну, на страни Главице и на коси која се пружа од Главице према селу Мириловцу, а у атару поменутог села). Саднице треба да произведе постојећи лозно-воћни расадник у Параћину, који треба да се од 1 ха површине повећа на 20 ха. Такође је предвиђено гајење нових врста воћа, на првом месту јагода и малина, јер за њихово гајење и успевање има услова а и потражња на тржишту је велика.

Виноградарство. — У Средњем веку у сливу Црнице виноградарство је било јако развијено. Винова лоза се нарочито гајила око манастира. Има помена „да је сваки владалац дајући земље своје манастиру, насадио винограде“ (5, с. 160). У Повељи коју је кнез Лазар даровао манастиру Раваници стоји: „Винограде насадих и друге купих у Црепа и Југа . . .“ (5, с. 160), а знамо да су напред поменути Петрус и цела Петрушка област били својина ове властеле.

Исто тако има података да је виноградарство било развијено и у доба Првог српског устанка. Интересантно је то да су се тада виноградни налазили на истом месту где и данас. *Проша Маџеја Ненадовић* пише у својим Мемоарима следеће: „Сутра 7 августа изведе Карађорђе топ у винограде параћинске, опали на Параћин, Афиз-паша побегне“ (17, с. 167). То брдо са виноградима, одакле је Карађорђе тукао Турке у Параћину, зове се данас Карађорђево Брдо.

По подацима из 1867 године, под виноградима је те године било у целој области 609 ха или 20,65% од укупне обрадиве површине. (12). Године 1882 филоксера је уништила винограде и касније се није поклањала пажња њиховом обнављању. Обнављала су их само имућнија домаћинства и поједини трговци из Параћина, а у близини самога града (на јужној страни Карађорђевог Брда и у селу Текији, недалеко од Параћина).

Данас виноградарство такође није развијено сразмерно потребама и условима. Винограда има на Карађорђевом Брду, на падини састављеној од језерских наслага и окренутој јз. и југу (1, с. 46), затим на Гла-

види опет на јужној страни и у подгорини Венца, у испрекиданом појасу од села Поповца па преко Буљана, Шолудовца до Горње Мутнице.

Климатски услови за успевање винове лозе су врло повољни. Сви виноградни су стари преко 60 година, те су изнурени и релативно слабо родни. Под виноградима се налази површина од 361 ха или 2,33% од укупне обрадиве површине. Око 50% површине је под хибридама који дају грозђе лошег квалитета и оно се искључиво прерађује у ракију. Ради тога је предвиђено да се забрани даље подизање хибридних винограда. Поред тога је предвиђено обнављање винограда новом лозом и подизање нових винограда.

На 1 ха има просечно по 5—9.000 чокота, а један чокот роди просечно по 1—1,5 кг грозђа. Стоних сорти нема, већ је све обичан калем (црно и пловдина), а највише има хибрида или како га називају „бела тела“. Хибриди се највише гаје из тог разлога што не постоји довољно техничког знања сељака за рад у виноградима (хибриде не треба прскати и много неговати). Оскудан је и инвентар справа за рад у виноградима и подрумима, а њихова израда и одржавање су скупи. У целом сливу има свега 446 прскалица и 23 муљаче. Једна прскалица дође на 0,80 ха винограда или на 11 пољопривредних домаћинстава. Мала количина и вина и грозђа прода се на тржишту, већи део се утроши у селу. Вино је осредњег квалитета — до 10 малигана. Од комине се пече ракија „комовица“ која се употребљава у селима као лек, а векиким делом се прода на тржишту.

Шумарство. — После коначне пропасти Србије 1459 године, у овој области, као и у целој Шумадији, створиле су се велике шуме. У нижим деловима области преовлађивале су храстове, а у вишим букове шуме. Те су шуме служиле као добар заклон и у њима се становништво склањало испред најезде Турака, а уједно су пружале и повољне услове за развој сточарства.

После доношења фермана 1833 године, настаје велико насељавање становништва у овој области из оних крајева који су остали под турском управом. Упоредо са овим насељавањем настаје и интензивно крчење шуме и претварање шумског у обрадиво земљиште. Шуме су уништаване да би се добио простор да се ново становништво насели, као и да се добије земљиште за обраду. *Тихомир Ђорђевић* пише да се „шума просто палила те се тако добијао слободан простор, а о неговању и подизању нове шуме није се знало“ (15, с. 5). Дотада бујну природну вегетацију сада почиње да замењује културна. Интензивно крчење шуме наставило се и касније и трајало све до Другог светског рата. Опорезивање сељаштва у овом периоду вршило се по катастру, тј. величини земљишта (имања) и пореза је била велика. На тај начин сељак је био принуђен да крчи своју шуму и остави само мале забране, а крчевине да изоре. Убрале усеве је могао боље и лакше уновчити и платити разне дајбине. Ситно парцелисана и екстензивна пољопривреда условила је ширење зиратног земљишта на рачун шума, чак и на оним површинама које су се сматрале апсолутно шумским. Тако су нестајале шуме, а површине под њима бивале су из дана у дан све мање и мање. Шуме су се повлачиле према вишем земљишту и планинама, док су ниска земљишта и благе косе претворене у оранице.

Данас тих великих шума више нема. Оне су искрчене нарочито у западном, нижем делу области (у равни Велике Мораве) а и у Давидовачком басену. Сада се могу по где-где видети мали забрани који претстављају остатке некадашњих шума. Такође се задржала као успомена на те велике шуме топографска номенклатура. Тако извесни делови области овога слива носе називе: Јасење, Бучинар, Шумар, Тополар, Церјак, Јаворачки Грабар итд.

Природни услови за подизање и гајење шума врло су повољни. Планинско земљиште у источном делу слива са 800—1.000 мм талога годишње, повољно је за разне врсте шумског дрвета, а нарочито храстовог и буковог. Данас шуме у овом сливу заузимају површину од 12.786 ха (изражено у процентима износи 39,85% од укупне површине). Састав шуме је различит, а условљен је, углавном, природним погодбама. Тако се у алувијалним равнима Велике Мораве, Црнице и Грзе налазе оне врсте дрвета које подносе велику влагу, као што су врба и топола. Идући даље, од нижег ка вишем земљишту, наилази се на област покривену језерским седиментима. Овде је издан дубља и јављају се следеће врсте дрвећа: брест, багрем, јасен, липа, дуд, цер и храст. Даље уз планинске стране јављају се: дивља крушка, дивља јабука, граб и ретке букве, док се на највишим планинским деловима јавља у чистом саставу букова шума. Ова је шума различитог порекла. Тако су тополине и врбине шуме у најнижим деловима области углавном самоникле, а само су на појединим местима сађене (топољаци и врбаци). Шума на вишем земљишту је углавном пањача (израсла из старих пањева некада посечене шуме). У планинским деловима је самоникла шума и пањача.

На приложеној привредној карти ове области означено је (шрафирано) шумско земљиште. Међутим, Венац, затим део источно од села Забреге, као и долина Суварка обрасли су шикаром или како је сељаци називају „грабчином“. Клисуре Црнице и Грзе су махом голе или под ситном шикаром. На највишим планинским деловима као што су: Говедариште, Велико Игриште и Дебело Брдо, смењују се пашњаци са буковом шумом. Но ипак у тим деловима области преовлађују старе и младе букове шуме.

Из напред изложеног видели смо да је највећа сеча шума била у току XIX века, и између два светска рата. Сече и уништавања било је и за време последњег рата нарочито поред путева и пруга. Ради обезбеђења путева и пруга окупатори су наредили да се посече шума у ширини од 500 м с једне и друге стране ових путева. Сељаци се, међутим, нису задржали на томе, већ су, како није било забране, наставили са крчењем и даље те су тако уништени велики комплекси шума. Последице свега овога су веома оштрне: бујице се развијају и чине велике штете нижем земљишту и плодним долинским равнима. Данас је забрањена сеча дрвета, како у планини, тако и у забранима; дозвољено је сећи само оно дрво које се суши и шумар обележи и одобри да се може сећи. У планини постоји организована сеча шуме и њу експлоатише шумско газдинство „Јужни Кучај“. Ово газдинство снабдева огревним дрветом Парафин и многе друге градове НР Србије. Транспорт дрвета се врши железницом преко Кривог Вира, а и камионима. У

планини ово предузеће има постројење за обраду дрвета. Обрађени здравија стабла извозе се у иностранство. Прерада дрвета се ирши изван граница овога слива.

Шуме у западним деловима области тј. забрани, су од велике користи сељаку. Забрани дају лист за прехрану стоке преко зиме и у рано пролеће, дрво за огрев и грађевинско дрво. Према томе шуме у нижим деловима области претстављају важан чинилац у исхрани стоке преко зиме и изворе грађевинског и огревног дрвета. Но и поред ове велике користи које шума пружа сељаку, он ипак не поклања довољно пажње неговању старих и подизању нових шума, као и рационалној сечи. Истина данас уништавање није тако интензивно, али оно ипак постоји. На пример велика се количина дрвета утроши на печење креча, а затим и готово највише дрварењем (продајом на тржишту). Десетогодишњим програмом унапређења пољопривреде среза параћинског предвиђено је да се до 1962 године, унапреди шумарство и то на тај начин што ће се на територији целог среза, пошумити површина од 426 хектара.

Сточарство

Напред је већ било речи да је сточарство било развијено још у средњем веку. Има података да је жупан Вукосав, поред села, манастиру св. Богородици Лешјанској, поконио и 12 кобила и пастува, 100 оваца, плуг, волове и 30 свиња (5, с. 160). Даље видели смо у поглављу о шумарству да су, после коначне пропасти Србије 1459 године, велике шуме које су се у то време почеле стварати, пружале добар заклон становништву испред Турака, а уједно пружале и повољне услове за развој сточарства. Све до осамдесетих година прошлог века сточарство је било главна грана пољопривреде. Највише су се гајиле и најбројније су биле овце (у 1866 години на 100 становника долазило је по 309 оваца (12)). Била је заступљена ситна овца тзв. „планинка“.

По речима старих људи, а како су њима њихови очеви и дедови причали, западни делови области (Давидовачки басен и раван Велике Мораве) били су покривени хрстовим шумама, које су због жира пружале повољне услове за гајење свиња. Само за разлику од данашњих, онда су свиње биле мршаве, јер због неразвијених саобраћајних средстава нису се могле транспортовати дебеле, већ су се на тржиште терале путем мршаве и уз пут су се напасале. Има старих људи у Параћину и по селима који још памте када су теране свиње путем чак за Смедерево. Поред оваца и свиња нарочито су се много гајиле и козе. Како је било доста шума, козе су се могле лако хранити брстећи шуму, а уз то није било тешко ни спремити им храну за зиму. Коза даје више млека од овце, а тражи мање бриге и неге око чувања те је и њено гајење стога било рентабилно. Других врста коза, осим тзв. „шумске“ није било.

У другој половини XIX века главна привредна грана постаје земљорадња. Број стоке је опао, а у многим сиромашнијим домаћинствима он се свео само на теглећу стоку, а било је домаћинства која су била и без ове. Између два светска рата стока се, из ове области

извозила за фабрике сухомеснатих производа у Светозареву (Јагодина) и Великој Плани.

Данас постоје разлике у сточарству источног и западног дела слива. Сточарство западног, нижег дела области има углавном приградски карактер. Гајење стоке овде не почива на природним основама — пространим пашњацима и довољним количинама зимске пиће, већ на земљорадничкој производњи. Ту је развијено углавном гајење крупне стоке. Међутим, сточарство источног дела слива базира баш на природним основама. У атаре села овога дела слива (Извор, Горња Мутница, Шолудовац, Буљане, Клачевица и Забрега) налазе се простране ливаде и пашњаци на Јужном Кучају.

Пре него што пређемо на разматрање данашњег сточарства, морамо се најпре осврнути на базу сточарске производње, а њу чине ливаде и пашњаци (јер од квалитета и количине сточне хране зависи и сточарска производња). Некада су ливаде заузимале далеко веће површине него данас. Преоравањем и претварањем и оранице њихов број и површина је смањена. Данас се најбоље ливаде налазе у алувијалним равнима река и у планини. За разлику од ливада у планини, ливаде у долинским равнима се косе два пута годишње, док се ове у планини косе само једанпут, а потом се пусти стока да пасе. Велике површине поред ливада заузимају и пашњаци, који се не косе већ се по њима напаса стока. Ливаде које се косе заузимају површину од 4.033 ха или 26,04% од укупне обрадиве површине а пашњаци 2.185 ха. Ливаде у долинским равнима, да би дале добар принос сена, морају се ђубрити. Бубрење се врши преко зиме обичним стајским ђубривом, а ливаде у планини ђубри сама стока приликом паше. Принос сена са ливада је добар, нарочито ако је година влажна он се креће до 9.000 кг/1 ха. Иначе просечан принос је 4—5.000 кг. Сено за извесна села као што су: Извор, Клачевица, Горња Мутница, Буљане, Шолудовац и Забрега претставља, поред стоке и сточарских производа, главни трговински артикал. Ова села извезу сваке године просечно до 1.000 вагона сена. У напред поменутих селима ливаде заузимају веће површине од ораница.

На ниже наведеној табели изнет је просечан годишњи доходак од ливада газдинстава са поседом од 10, 5 и 2 хектара.

	Годишњи доходак са ливада газдинстава са поседом од		
	10 ха	5 ха	2 ха
Подпланинска села	15.210 дин.	8.073 дин.	4.043 дин.
Села у Давидовачком басену	9.906 „	7.079 „	1.742 „
Села у равни Велике Мораве	1.326 „	1.521 „	182 „

У ниском делу области на западу, где ратарство чини основу пољопривредне производње, развијено је и сточарство. За исхрану те стоке земљорадници производе сточну храну (сеју крмно биље). Тако се за исхрану стоке највише сеје детелина и то луцерка, а знатно мање

црвена, затим јечам, овас, сточна репа и грахорица. На нижем — влаж- нијем земљишту детелина се коси три пута годишње, док се на вишем, оцеднијем коси два пута. Ако је лето влажно и количина атмосфер- ског талога већа коси се и четири пута.

Трава са ливада у алувијалним равнинама река, које бинају често плављене, није тако добра и стока је нерадо једе. На тим ливадама има мало ситне траве, већ преовлађује оштар шевар, земљиште је моч- варно а сама трава кисела. Површина таквог земљишта износи 25 хек- тара и то у атару града Параћина 24 и у атару села Извор 1 ха.

Пољопривредници западног — нижег дела области (Параћина, Текије, Главице, Давидовца, Мириловца, Бошњана и Поповца), своју стоку преко лета напасају крај њива, на утринама и поред путева (нај- више на Параћинској Утрини северозападно од Параћина), а зими је исхрањују храном коју спреме преко лета и отпатцима земљорадничких производа. Као сточна храна служе: ливадско сено, крмно биље и отпатци који се добијају при преради шећерне репе (резанац) и сунцо- крета (уљане погаче), затим шаша од кукуруза и слама од овса и јечма. Сем тога стоци се даје и свежа детелина (само не преживарима). Лис- ником се хране овце преко зиме и нарочито у рано пролеће. Лисник је, у овоме делу слива, временом постао главна сточна храна. Међу- тим у источном делу слива стока се храни и чува у планини код по- јата. У овоме, пак, делу слива лисник се уопште не употребљава у исхрани стоке. Интересантно је да се у планини скиње не чувају (пазе) већ се пуне слободно и оне се саме враћају на појату након 10 до 15 дана, или ако немају воде за пиће, враћају се већ одмах увече пошто се напасу.

На ниже наведеној табели приказан је број појединих врста стоке и однос према укупном броју за 1866, 1910 и 1951 годину.

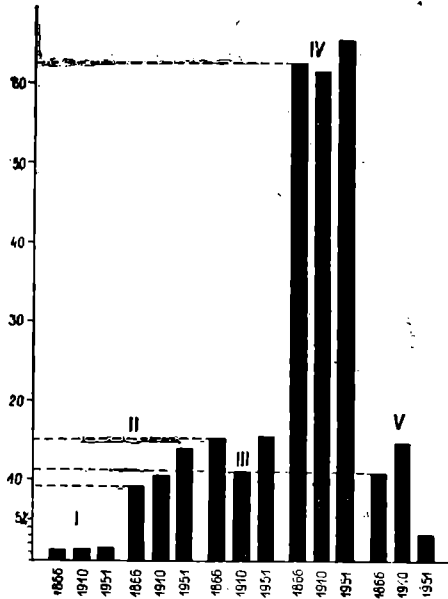
Година	коња		говеда		свиња		оваца		коза	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
1866	784	1,36	5.344	9,27	8.800	15,27	36.281	62,98	6.395	11,10
1910	828	1,61	5.457	10,63	5.808	11,31	31.717	61,78	7.525	14,65
1951	647	1,63	5.541	14,00	6.182	15,63	25.769	65,15	1.413	3,57

Пада у очи слабо повећавање броја крупне стоке и смањење броја ситне стоке. То се да објаснити јачим развојем земљорадње и опада- њем сточарства. Како се кретао сточни фонд по процентима у односу на укупан број стоке од 1866 до 1951 године најбоље се види на гра- фичком приказу (в. ск. 9).

Као што се из напред изложеног види повећава се број крупне стоке, но ипак у односу на број становника тај број је све мањи, зато што се са све већим развојем Параћина као градског и индустриског насеља, све више повећава и број становника. Тако је у 1866 години на 100 становника долазило по 7,5 коња, 51,2 говеда, 348,1 овца, 84,4 свиња, и 61,3 коза; у 1910 години на 100 становника долазило је по 4,1 коњ, 27,4 говеда, 159,7 оваца, 29,2 свиње и 12,7 коза, а према да-

нашњем сточном фонду (1951 година) на 100 становника долази по 2,3 коња, 20,2 говеда, 94,1 овца, 22,6 свиња и 51,9 коза.

Бројно стање стоке нам објашњава и појаву јаче развијеног сточарства у источном — планинском делу области на једној и јаче развијеног ратарства у западном — нижем делу области на другој страни. Насеља у источном — планинском делу области (Забрега, Буљане, Шолудовац, Горња Мутница, Извор, Клачевица, Доња Мутница, Лешје и Плана) гаје 75% од укупног броја оваца и 68% од укупног

Ск. 9. — Однос броја и врста стоке у процентима, а за године 1866, 1910 и 1951
1. коња 2. говеда 3. свиња 4. оваца и 5. коза

броја говеди. Насупрот њима 7 насеља у нижем — западном делу, (Параћин, Текија, Мириловац, Главица, Давидовац, Бошњане и Поповац), гаје већи број коња и свиња. Коње гаје више зато што је ту развијеније ратарство, а како је и индустрија сконцентрисана у овоме делу области то су и веће потребе становништва за месом, те се због тога и свиње више гаје. Та насеља гаје 75% од укупног броја коња и око 55% од укупног броја свиња. То је јасно када се узму у обзир природне могућности за развој сточарства у источном — планинском делу области.

Програмом унапређења пољопривреде предвиђено је да се у току следећих 10 година краве, као радна стока, замене коњима. Међутим то неће бити могуће сасвим извести, јер су земљорадничка газдинства махом ситна, а ситном газдинству је рентабилније држати краве, које поред рада дају и млеко, а рад у малом газдинству није много напоран.

Краве данас у овоме делу слива дају просечно по 600 литара млека годишње. Предвиђено је да се уведу у гајење краве које дају 900 литара млека годишње.

Коња има највише у Параћину, затим Мириловцу, Бошњану и Главици. Њих највише гаје имућнија домаћинства зато што је са коњима једино и могуће на време обрадити већи посад. Што се тиче раса постоји велико шаренило, те је ради тога, напред поменути програм предвиђено у будуће укрштање са липицанером за лакше радове и нонијусом за теже радове и потребе Армије. Уз то је предвиђено и повећање бројног стања, собзиром да коњи треба да замене краве као теглећу радну снагу.

Најбројнија стока је овца. Овце су различитих раса у источним и западним деловима области. У источним - планинским деловима заступљена је „кривовирска“ овца, а у западним — нижим деловима „моравка“. Програмом је предвиђено да се гаје мелези између „сврљишке“ и „кривовирске“ овце, исто тако предвиђено је и укрштање са расом „мерино“. Свако сеоско домаћинство има овце, ако не више, а оно само 4—5 брера, колико је потребно да подмири домаће потребе за вуном. Иначе има домаћинстава која имају и по 150 брера (село Буљане) и 100 брера (села Горња Мутница, Извор, Клачевица). Једна овца даје годишње просечно по 1 кг вуне. Предвиђа се да ће се после укрштања са расом „мерино“ принос вуне повећати од 1 на 1,5 кг по браву.

Планински делови области претстављају главну сировинску базу за развој текстилне индустрије у Параћину.

Од 1944 године (по свршетку рата) запажа се велико повећање броја свиња, које је настало у вези са повећавањем броја становника, који су се населили нарочито у Параћину и Поповцу. Као што смо напред видели, већи број свиња гаји се у западном — нижем делу области, због тога што је у том делу концентрисана индустрија, већи број радништва са којим расте и потражња меса. Највише је заступљена обична раса „моравка“. Програмом је предвиђено да се број свиња још више повећа, и то првенствено у западном — нижем делу области, што ће омогућити веће гајење крмног биља. Такође је предвиђено да се редовним пелцовањем смањи смртност, која је иначе последњих година узела великог маха.

На огранцима Јужног Кучаја, у источном — планинском делу слива (у деловима атара Говедариште, Велико Игриште, Пљош, Смрданска Коса итд.) налази се велики број сточарских појата села Забреге, Буљана, Шолудовца, Горње Мутнице, Извора и Клачевице, где се чувају овце, свиње, козе и покоје грло крупне стоке. Овце чувају најмлађени пастири, а појате су својина једног домаћинства. Пастири се за чување стоке најме од 6 маја до 8 новембра. Тада се стока спушта на ливаде које се налазе ближе селу и ту проводе зиму, а спролећа се одлази у више планинске делове. Тако у овој области постоје две врсте сточарског кретања: једно упролеће, када се одлази у више планинске делове и на закупљене пашњаке, а друго сјесени, када се стока спушта на ливаде у нижим деловима планина ближе селу. Нека домаћинства која немају ливада ближе селу, остају са стоком преко целе зиме у планини, где лети спремају и храну за зиму.

Данашње сточарство по броју још увек није достигло предратно, углавном из разлога што је на развој и напредак сточарства веома лоше утицао откуп који је био на снази све до 1952 године. Број стоке у домаћинствима је опао као последица мера откупа, што се нарочито негативно одразило на овчарству. Пре рата број оваца једног домаћинства износио је 200—250 брава, а данас су ретка домаћинства са 100-150 брава (има их свега 5). У источном делу области постоје могућности за стварање великих сточарских фарми, а оне су потребне поготово када јачим индустријским развојем Параћина и Поповца расте и потражња сточарских производа.

Радна стока у газдинствима су говеда, а у западном делу области већином коњи. Нека сиромашнија пољопривредна газдинства немају потребну радну стоку, већ држе само по једно грло па онда у јеку пољских радова спрежу са другим газдинством. Газдинства са поседом од 5 и 10 ха имају радну стоку, ређе и понеко мање газдинство, и то само ако има могућности (ливаде) за прехрану стоке преко зиме.

Што се тиче сточарских производа, у источном делу области сељаци сами прерађују млеко у сир, а потом га износе на тржиште у Параћин. Међутим, сељаци из западног дела области делимично прерађују млеко, а остатак у свежем стању продају градском становништву Параћина.

Живинарство. — Земљорадничка производња, тржиште и потребе становништва пружили су повољне услове за развитак живинарства.

Са опадањем сточарства у другој половини прошлога века и све већим развојем земљорадње, отпочело се са гајењем живине која је претстављала и добар артикал на тржишту, а и корисно је замењивала стоку у исхрани месом сеоских домаћинастава.

Данас у целом сливу има 31.146 комада живине. На следећој табели изнет је број и однос појединих врста живине.

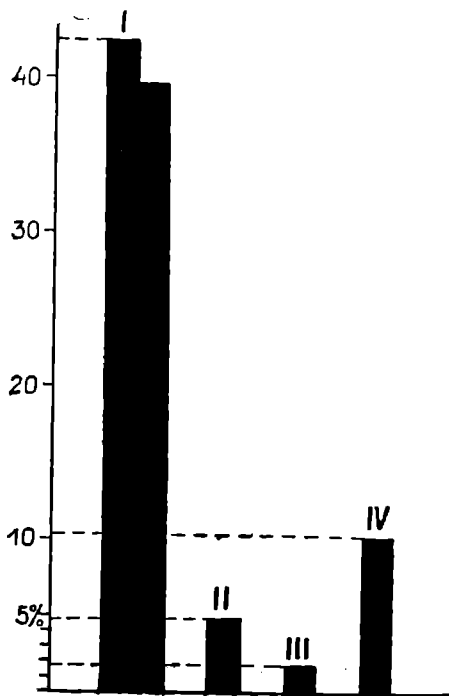
Кокоши		Гуске		Ђурке		Пловке	
број	%	број	%	број	%	број	%
25.894	83,13	1.468	4,71	556	1,78	3.228	10,36

Тај однос појединих врста живине још боље се види на ниже датом графичком приказу (в. ск. 10).

Постоје разлике у односу броја појединих врста живине у источном — планинском и нижем — западном делу области. Седам напред поменутих насеља у нижем делу области имају 1.022 гуске или 70% од укупног броја, 304 ђурке или 54% и 2.727 пловки или 84%, док других девет насеља имају само већи број кокошију — 16.108 комада или 63% од укупног броја. Из овог прегледа се запажа нарочито већи број гусака и пловки у нижем делу области, због тога што овде има више воде (бара), те се лакше негују. Поред тога је и индустрија у овом делу концентрисана па је и потражња живине на тржишту већа.

Велике штете живинарство трпи због кокошије куге, услед чега је и број живине по селима ограничен. Просечна годишња производ-

ња јаја износи 60 комада по кокоши. Требало би посветити већу пажњу пелцовању живине и тако смањити смртност. Такође би било од велике користи укрштање са племенитим расама живине. Тиме би се

Ск. 10. — Однос врста живине у процентима

1. кокоши 2. гуске 3. ћурке и 4. пловке

могла повећати производња јаја од 60 на 70 па и 80 комада. У првом реду би требало спречити смртност, јер су потребе за живином велике и расту из дана у дан.

Пчеларство. — Пчеларство је у Средњем веку било развијено. За то има података у Темнићском зборнику где пише: „Било је крај манастира и црква веома развијено пчеларство, због воска који је много употребљаван у црквама“ (5, с. 159). Тек је са крчењем шума и преоравањем ливада почело да опада. Нарочито је са појавом индустрије шећера пчеларство изгубило свој ранији значај и отада представља допунску грану привреде. У последње време, међутим, почиње да се поклања све већа пажња пчеларству, јер се са пошумљавањем великих комплекса, планским унапређењем воћарства, као и сејањем сунцокрета и црвене детелине стварају и повољни услови за гајење пчела.

На ниже наведеној табели приказан је број кошница у 1866, 1910 и 1951 години.

Година	К О Ш Н И Ц Е са		Свега
	покретним саћем	непокретним саћем	
1866	—	1.213	1.213
1910	1.728	315	2.043
1951	713	879	1.592

Као што се из табеле види, данас има у области овога слива свега 1.592 кошнице. У 1866 години су три кошнице долазиле на свака два домаћинства. Исти је однос био и у 1910 години. Данас, међутим, једна кошница долази на четири домаћинства. Пчеларство је најразвијеније у источном — планинском делу слива, где има још увек доста пашњака и шума. У селима Буљану, Шолудовцу, Горњој Мутници, Извору, Доњој Мутници и Клачевици има 961 кошница, тј. једна кошница на свако друго димаћинство. У нижем — западном делу слива има 631 кошница — једна кошница на свако седмо домаћинство. Пчеларством се баве углавном само имућнија домаћинства, јер она могу да одржавају скуп инвентар и да плаћају одношење на пашу и враћање са ње. Пчеле се односе на пашу колима и најчешће возом у источне планинске делове: Говедариште, Велико Игриште, Бачиште и у раван Иванштице пред ушћем у Грзу.

Као што се из анализе поседа види, преовлађује ситан посед који добром већином, и поред тога што цела област даје све врсте пољопривредних производа за извоз, није у стању да произведе ни онолико колико је потребно за исхрану његових чланова. Ако сада погледамо колики је доходак појединих газдинстава од пољопривреде, видећемо да је ситан посед упућен да се, поред пољопривреде, бави и другим занимањима. На следећој табели приказан је доходак пољопривредних газдинстава у појединим деловима слива. За ову табелу су узета у обзир газдинства са најмање 4 члана породице.

Н А С Е Љ А	Доходак поседа од		
	10 ха	5 ха	2 ха
Подпланинска села	148.388 дин.	74.715 дин.	33.364 дин.
Села у Давидовачком басену	273.843 „	148.308 „	56.223 „
Села у равни Велике Мораве	409.825 „	156.711 „	42.803 „
Параћин	541.700 „	309.564 „	75.702 „

Ако анализирамо ову табелу, запазићемо да је најмањи доходак у подпланинским селима. То је разумљиво када се узме у обзир да су имања ових пољопривредника мање плодна, те су они због тога упућени на планину и сточарство. Што се више земљиште спушта и што се више приближавамо долини Велике Мораве, оно је плодније и доходак је већи. Ово потврђује и напред изнет преглед ратарске и сто-

чарске производње, по коме је констатовано јаче развијено ратарство у нижим — западним деловима слива, а јаче развијено сточарство у источним — планинским деловима. Пада у очи и много већи доходак домаћинства у Параћину; разлог томе је веома развијено пољопратарство.

Допунско привређивање и зарада

Из анализе појединих пољопривредних грана и величине дохотка газдинстава, видели смо да сељак са ситним поседом ипак није у стању да произведе онолико колико је потребно да би исхранио своју породицу. Због тога је упућен да се поред земљорадничких бави и другим — допунским занимањима како би одржао или побољшао свој животни стандард. Ово се првенствено односи на газдинства са малим поседом.

Раније је главни облик допунског привређивања био надничење. Сиромашни пољопривредници су одлазили код имућнијих, који нису били у стању да сами обраде своја велика имања. Радили су за новац, а најчешће за сточну храну (кукурузовину, сено, сламу, сточну репу, зоб итд.). У надничење се одлазило за време копања репе, кукуруза, косидбе ливада, жетве, а највише на вршидбу. Осим надничења, које је постојало у свим пољским радовима, у допунско привређивање спада и наполица. Надничење и наполичење се све више губи, јер вишак радне снаге са села сада абсорбује индустрија својим наглим развојем.

Допунско привређивање је и данас развијено. Набавно-продајне задруге у селима плаћају радну снагу за обраду својих економија на тај начин користе најамну радну снагу, а овима, пак, то претставља допуну основном привређивању. Великих поседа више нема, а оне до 10 ха или обрађују сопственици сами или дају у наполицу. Велики број сељака се преко зиме упошљава као сезонска радна снага у рудницима и индустрији. Тако село Забрега даје по 10—15, Буљане до 10, Шолудовац 10 и Горња Мутница до 10 радника. Сви они одлазе на рад у Сењски Рудник угља, а пре рата су радили у Сисевачком руднику угља. Као допунско привређивање јавља се и рабаџилук тј. превозење грађевинског материјала на индустриским градилиштима, сточне хране и др. од села до тржишта и обратно и са планине до села. Најчешће возе креч, камен, дрва или сено из планине у село или из села у Параћин. Рабаџилук је био доста жив последње две године, приликом изградње фабрике цемента „Нови Поповац“ у Поповцу.

Напред смо већ видели да велике површине у источном делу области слива Црнице заузимају кречњаци и шуме. Сељаци овог дела области искоришћавају кречњаке за производњу креча. Печење креча им не претставља главно и једино занимање, већ допуну земљорадничке и сточарске производње и оно се као такво јавља само код појединих сељака. Креч производе сељаци из села Доње Мутнице, Извора и Клачевице и то сва три села у атару села Извора. Највећи број домаћинстава — произвођача креча је из села Извора. Креч сељаци ретко када доносе колима на тржиште, најчешће га продају на вагон разним предузећима у земљи.

У зараду поред сиромашних, одлазе и имућнији сељаци и то најчешће из жеље за проширивањем имања и повећања животног стандарда. Обично из великих задружних породица одлази по један мушкарац у фабрику или рудник где се упошљава као стални радник, а други остају код куће и обављају сељачке послове. За време изградње фабрике цемента, готово свака кућа села Поповца, без обзира на имовно стање, дала је по једног до два и више радника. Данас главну радну снагу индустрије у Параћину дају околна села. Радници-сељаци својом зарадом плаћају порез и купују индустријске производе, а храном и другим производима подмирују се са свога имања, које обрађују укућани. Да би била што јаснија слика стања и живота сељака, узећемо као пример једно домаћинство у подпланинском селу Буљану са четири члана и поседом од 2 ха. Годишњи доходак овог домаћинства од пољопривреде је 17.822 динара. Поред тога ово домаћинство даје једног радника фабрици цемента те на тај начин повећава свој доходак годишње на 113.822 динара, а тиме и куповну моћ и животи стандард, који је раван стандарду домаћинства са истим бројем чланова, а са поседом од 4 ха у плодној долини Велике Мораве.

Постоје извесне разлике у допунском привређивању између сељака западног — нижег дела области и источног — планинског дела, као и између сељака из села која се налазе у близини пруге Параћин—Зајечар и из села у близини Поповца. У нижим деловима области сељаци раде разне ратарске послове, док из подпланинских села раде у планини: косе траву, секу дрва, ваде камен, пеку креч итд. Сељаци из села која леже дуж пруге Параћин—Зајечар, раде у индустрији стакла, а из села у близини Поповца и Сењског угљеног басена (Бошњане, Буљане, Шолудовац и Забрега), раде у индустрији цемента и Сењском руднику угља, док села у долини Велике Мораве дају радну снагу текстилној индустрији.

Допунским привређивањем се баве и поједине занатлије из Параћина. Њима као допуну основном привређивању (занату) претставља земљорадња. Готово сваки занатлија има њиву или две у величини највише до 40 ари. Оне занатлије који немају њиве имају малу башту у којој производе поврће за подмиривање домаћих потреба. Поред ових, тим баштованством се бави и знатан број железничара из Параћина, којима то такође претставља допунско привређивање.

Рударство, индустрија и занатство

У разматрању природних услова привреде, видели смо да проучавана област располаже добром сировинском базом (кречњаци, лапфрци, кварци песак, сточарство на Јужном Кучају), затим енергетском базом (Сисевачки басен и недалеко од њега Сењски Рудник угља), довољном густином насељености као и згодним географским положајем. Поред овога проучавана област има и врло добар саобраћајни положај и јако развијену пољопривредну производњу. Све то пружа повољне услове за развој индустрије. Индустрија је у овој области углавном сконцентрисана у Параћину, чији географски положај услов-

љава развој индустрије. Он лежи на месту где се укрштају два велика пута. Долином Велике Мораве пролази железничка пруга нормалног колосека, њоме се довози радна снага и сировине, а одвозе готови производи из Параћина. Поред тога, Параћин је везан железницом и са рудником угља — енергетским извором.

Индустрија у прошлости. — У прегледу природних услова за развој пољопривредне производње, видели смо да су клима и педолошки састав земљишта врло повољни за ратарство, које је омогућило и развој млинске индустрије. Први зачеци млинске индустрије у Србији, још за време кнеза Милоша Обреновића, јављају се баш у овој области. Како се у ондашњој Србији осећала потреба за бољим квалитетом брашна, које нису могле да произведу многобројне воденице-поточаре, то је кнез Милош марта месеца 1837 године закључио уговор са млинским мајстором Јованом Вајнхапелом из Сремске Митровице. На основу тога уговора овај је имао да сагради млин у Параћину на реци Црници. Годину дана доцније млин је прорудио. Овај млин је производио „разне врсте брашна: најфиније брашно прве врсте, друге врсте, треће врсте, четврте врсте за земичке, пете врсте — провијантско брашно и шесте — гриз-брашно.

Већ августа 1838 године покривали су модерни домаћи пекари своју потребу за финијим брашном из овога млина — а дотле су га увозили из иностранства, пошто је оно потпуно одговарало свим захтевима“ (18, с. 56—57).

Од овог и других млинова, онда направљених, свакако је била велика корист, јер је Вајнхапел, поред осталог, у млински занат упутио и младе Србе. На тај начин је он „створио, по свој прилици, солидан кадар првих млинских радника и мајстора у Србији, који су као индустријски радници сигурно били од користи у развоју младе српске индустрије“ (18, с. 57—58).

Користећи развијено сточарство у источном делу испитиване области Самуел Минх је 1880 године подигао велику и у оно време модерну фабрику тканина „Минх и Шумпетер“ у Параћину. То је била прва већа фабрика вунених тканина у Србији. Она је прво производила ћебад и чоју за војску, а касније, сукно, шајак и штофове за грађанство. Али та је фабрика радила само до 1904 године, када је изгорела до темеља, после тога није обнављана, „јер су Минхови синови били више заинтересовани за своје инвестиције у рударству (рудник угља Ртањ идр.) него за текстилну производњу“ (19, с. 470).

Рударство. — Напред смо већ видели да олигоцени басен Сисевца има мрки угаљ одличног квалитета са 6.000 калорија. У њему је почетком овога века отворен рудник угља. Рудник су отворили домаћи капиталисти (трговци Божин Бошковић и Иван Павловић), а 1910 године откупила га је француско-српска банка у Београду. (Само једна јама се од тада налазила у рукама београдског трговца Аце Ђирковића, који је ту јаму продао Французима тек 1927 године). Французи су у руднику отворили четири јаме и производили дневно по 40 вагона угља. Рудник није био довољно механизован, а у њему је радило по

800 до 900 радника. Што се тиче транспорта угља, док је рудник био у рукама домаћих капиталиста, он се транспортовао од Сисевца долином Црнице за Параћин воловским колима. Када је рудник купила француско-српска банка, онда су Французи изградили индустриску пругу 0,60 см од Сисевца до Странца у дужини око 8 км, која се везивала код Странца са пругом узаног колосека Тузрија—Сењски Рудник. Французи су са овим рудником радили све до 1946 године, када је услед вођења спора између наше државе и њих (дотадашњих власника рудника) престала експлоатација. Уочи Другог светског рата се месечно из овог рудника вадило по 13.000 тона угља. Рудник је затворен 1946 године, а спор још није решен. Сада се отвара нова јама 2 км источно од старог рудника. Угља има доста и бољи је од сењског (веће је калоричне моћи), а залиха има за 50 година експлоатације. Исто тако јужно од Сисевачког басена отвориће се још један рудник који ће снабдевати угљем фабрике у Параћину и Поповцу.

Данашња индустрија. — Индустрија је данас у проучаваној области јако развијена, тако да се ова убраја међу прве, индустриски најразвијеније области у нашој земљи. У њој су данас, захваљујући напред изнетим природним условима, заступљене следеће индустриске гране: Индустрија цемента у Поповцу, индустрија стакла, текстилна индустрија, грађевинска индустрија и прехранбена индустрија у Параћину.

Индустрија цемента. — Користећи богате наслаге олигоценог лапорца, као и мрки угаљ у Сисевцу, уз помоћ домаћег капитала (трговца Лазе Јовановића) отпочела је 1906 године производња цемента код села Поповца североисточно од Параћина. Производња је била врло примитивна. Цемент се пекао у једној вертикалној пећи, а млеко једним обичним каменом (воденичарем). Угаљ се из Сисевца довозио воловским колима, а цемент се паковао у дрвену бурад (по 100 кг) и на исти начин колима одвозио за Параћин. Ово предузеће продато је 1913 године француском капиталу, који га је снабдео са малим бројем машина и претворио у фабрику. После Првог светског рата добављене су модерније машине и фабрика је боље опремљена. Године 1921 саграђена је жичара од Сисевца до Поповца у дужини од 6 км којом се довозио угаљ за фабрику. Исте године саграђен је и индустриски колосек (0,60 см) од Поповца до села Давидовца где се везивао са пругом узаног колосека Параћин—Зајечар. Тим индустриским колосеком се превозио цемент од фабрике до Давидовца где се претоваривао и транспортовао даље за Параћин. Уочи Другог светског рата ова је фабрика производила до 30.000 тона цемента годишње.

Фабрика је била у рукама страног капитала (француског) све до 1 децембра 1946 године, када је национализована. Данас фабрика производи цемент одличног квалитета, који се искључиво употребљава за изградњу кључних објеката у земљи. Цемент ове фабрике, због доброг квалитета, много се тражи на тржиштима у иностранству. Сировине-лапорца има за сто година експлоатације. Угаљ за погон фабрика набавља из Сењског Рудника и Алексинца. Жичара којом се транспортовао угаљ од Сисевца до Поповца, демонтирана је 1946 године, а ин-

дустриски колосек од Поповца до Давидовца је 5 фебруара 1952 год. замењен пругом нормалног колосека Параћин—Поповац. Годишња производња фабрике износи 34—35.000 тона цемента.

Радну снагу фабрици цемента дају села из најближе околине. Тако село Поповац даје 150 радника, Буљане 60, Бошњане 50, Данидовац 50 и Забрега 30 радника.

Собзиром на велике залихе сировина, и добре енергетске базе за даљи развој (угаљ у непосредној близини), фебруара месеца 1951 године отпочела је изградња нове велике фабрике цемента „Нови Поповац“, недалеко од већ постојеће старе. Та фабрика биће снабдевена најмодернијим машинама. Када буде почела рад, стара фабрика ће преоријентисати своју производњу на полуфабрикату за нову фабрику, која ће са своје три ротирне пећи имати капацитет од 180.000 тона цемента годишње. Радну снагу ће давати оближња села. Новоизграђеном пругом нормалног колосека Поповац—Параћин транспортоваће се цемент из фабрике и угаљ за фабрику све док не буде отворен рудник у Сисевцу. (в. сл. бр. 1 и 2).

Индустрија стакла. — Собзиром на богатство околине у кварцном песку и кречњаку, почетком овога века појављује се и развија и индустрија стакла. На темељима изгореле фабрике тканина „Минх и Шумпергер“, подигнута је (капиталом трговца Миливоја Савића из Београда) фабрика стакла. Она је регистрована 1907 године а са радом је почела 1908 године. Стручна радна снага је била из Аустрије. Године 1928 фабрику су купили индустријалци браћа Абер, који су били сопственици фабрика стакла у Словенији и Аустрији. Тада је фабрика модернизована, а сировине су, поред кварцног песка из околине (за производњу стакла вађен је песак недалеко од фабрике у атару „Жути Песак“ на јужној страни Карађорђевог Брда), довожене и са стране (Аранђеловац, Рготина код Зајечара итд.). Угаљ за погон набављан је из Сисевца преко Поповца, користећи жичару и рудник француско-српске банке. Годишња производња стакла кретала се од 2.500—3.000 тона.

Фабрика стакла је 1944 године национализована. Данас она за погон набавља угаљ из Сењског Рудника, а врло мало и из Алексиначког рудника. Поред угља за погон извесних фабричких постројења употребљава и струју преко далековода из Костолца. Није редак случај, нарочито задњих година, да она нестане и по неколико пута дневно, а онда настају велике штете, јер се маса хлади. Кварцног песка, најважније сировине за производњу стакла, има у великим количинама и одличног је квалитета и већином се набавља из Рготине (код Зајечара). Веома мала количина се купује и довози из Пуле, зато што су му кристали стари, те више одговара фабрици равног стакла у Панчеву. Раније се употребљавао и кварцни песак из Аранђеловца, али пошто садржи доста гвожђа које боји стакло и рђаво утиче на његов квалитет, више се не употребљава. Соду за производњу стакла фабрика набавља из Лукавца, а кречњак из Поповца (каменолом фабрике цемента).

С обзиром на огромне залихе кварцног песка код Рготине и кречњака код Поповца, као и на богата налазишта угља у источном делу

слива, ова фабрика је проширена, изграђене су нове просторије, снабдеване машинама из САД. Производња стакла је у сталном порасту. Тако је године 1938 произведено 2,500, године 1948 — 3.872, 1950 — 4.192 а 1952 — 6.051 тона, а када буду прорадила и друга одељења годишња производња ће износити 25.000 тона шупљег стакла.

Радну снагу фабрици дају углавном села дуж зајечарске пруге: Главица, Давидовац, Доња Мутница и Извор. Од 1954 године фабрика издаје свој билтен у коме се претресају сви стручни проблеми, он се радишћу дели бесплатно.

Стакло се продаје на тржиштима у земљи а и у иностранству. Квалитет стакла је на завидној висини; да је то тачно најбоље сведочи списак иностраних потрошача. Главне земље увознице су: Енглеска, Индија, Пакистан, Турска, Бурма, Сирија, Кипар, Малта, Египат, Белгијски Конго и Парагвај. Из дана у дан стакло ове фабрике постаје све више тражени артикал на домаћим и страним тржиштима.

Текстилна индустрија. — Године 1921, капиталом Владе Теокаревића и неких министара (Лазе Марковића и др.), подигнута је велика фабрика вунених тканина „Влада Теокаревић и Комп.“ у Параћину. Вуна је за фабрику набављана са Кучаја, и из околине Кривог Вира и Зајечара, сем тога пред рат су и вуну и памук почели добављати и из Аустралије, односно из Египта. Погонско средство — угаљ набављала је фабрика из Сењског Рудника. Индустрија текстила се брзо развијала захваљујући и добрим саобраћајним везама. Тако је пругом узаног колосека Параћин—Зајечар, довожена сировина, а пругом узаног колосека Параћин—Ђуприја—Сењски Рудник довожен је угаљ, док је пругом нормалног колосека Београд—Ниш довожена радна снага из оближњих села. Годишња производња тканина износила је око 60 вагона.

Фабрика је по ослобођењу конфискована. Данас се фабрика снабдева угљем за погон из Сењског Рудника и новоотвореног рудника у Ћићевцу. Сировине, вуну за производњу фабрика добија из источних делова проучаване области (са западних падина Кучаја, околине Кривог Вира и Бољевца), а истовремено увози и из иностранства, чак и из Аустралије (20). Ова фабрика носи данас име народног хероја Бранка Крсмановића, а њен капацитет је далеко већи од предратног. У 1950 години имала је следећи капацитет: (19, с. 472):

Број вретена за чешљано предиво	Годишњи капацитет у 3 смене (тона)	Број вретена за влачено предиво	Годишњи капацитет у 3 смене (тона)	Број разбоја	Годишњи капацитет у 3 смене (000 м ²)
7.300	489	7.612	1.218	200	3.020

Производи ове фабрике одличног су квалитета и тражени су много на тржиштима у иностранству.

Радну снагу фабрике текстила чине углавном сељаци из села дуж моравске пруге: Сикирица, Ратаре, Дреновац, Појате и Ћићевац.

Грађевинска индустрија. — Између два светска рата развила се у Параћину и индустрија цигала и црепа. За производњу се употребљава глина из алувијалних равни Црнице и Велике Мораве, а за печење се користи угаљ из Алексинца и Сењског Рудника. Радна снага није из Параћина и околине него из Пирота, Врања, Власотинаца и Лесковца. Просечна годишња производња износи: 500.000 комада цигала, 500.000 комада црепова фалцованих и 100.000 комада црепова-бибер. Цреп и цигла се раде у летњој половини године.

Напред је већ изнето да се кречњак употребљава за производњу креча. Село Извор има 10 простих кречана, које раде сезонски свакога лета и једну „рингловку“, која пече креч помоћу угља. За 48 сати ова кречана испече 2,5 вагона креча. Село Извор извози креч на разна радилишта у земљи, сваке године просечно по 200 вагона. Кад је потрошња креча велика, онда се удружују по два до пет домаћинстава и пеку га. Дрва за кречане дотерују се са Кучаја (колима). Често сељаци и дрва и камен из планине превозе за Криви Вир, пошто постоји добар пут који води од Кривог Вира према централном пределу Кучаја, ту их товаре у вагон и железницом спуштају у Извор. За једну тону креча утроши се око 3 м³ дрва.

Предузеће „Неимар“ у Параћину производи креч у пољским пећима са капацитетом од 1.800 т годишње.

Прехранбена индустрија. — Како је западни део ове области плодан, у њему се развила земљорадња. У вези са производњом жита, као што смо видели, још пре више од 100 година развила се млинска индустрија. Између два светска рата у Параћину је саграђен (капиталом трговаца Милојковића и Станковића) велики млин, који је по ослођењу национализован. Поред овог млина, у сливу се налази и велики број воденица и један мали електрични млин (у Параћину), који су у приватним рукама. Ови млинови не мељу жито само сељацима из овога слива и Среза параћинског, већ га доносе и сељаци из суседних срезова: раваничког на северу, бољевачког на истоку и ражањског и темнићског на југу. Млинови мељу јединачно а и бело брашно, по жељи самих сељака. Капацитети млинова су нестални и крећу се 3—8 вагона за 24 часа.

У Параћину је развијена и производња кекса са капацитетом од 30 т годишње. Од тога се мањи део утроши у Параћину, а већи извози за Београд.

У периоду између два светска рата подигнута је фабрика бонбона и ратлука (капиталом браће Милојковића из Параћина). То је било индустријско предузеће полузанатског карактера. Могућности за подизање ове индустријске гране биле су повољне, с обзиром да је недалеко од Параћина у Ђуприји фабрика шећера. Годишња производња бонбона и ратлука износила је око 20 вагона. По ослобођењу фабрика је национализована. Данашња њена производња се креће од 14—16 вагона бонбона и 2—5 вагона ратлука, од чега се такође већи део извози за Београд и друге градове НР Србије.

Као што се из напред изложеног види, индустрија је у области овога слива развијена и концентрисана у индустријском центру Пара-

ћину. Пре Другог светског рата укупан број радника у индустрији износио је 1.500, а данас се пење на 3.600. Радну снагу знатним делом даје околнина; 60% радништва чине сељаци из околних села, а осталих 40% радници настањени у граду, иако су и они знатним делом пореклом из околнине (20).

У овој области је раније, поред индустрије, била развијена и домаћа радиност. Сељаци из Горње Мутнице су израђивали држаље, косила и колица од буковог дрвета, а у самом Параћину било је асурција који су правили асуре „као производ кућне индустрије“ (16 с. 136). Домаћа радиност се још није изгубила. Још има у граду асурција које код куће праве асуре, а у подпланинским селима сељаци праве држаље за алат од буковог дрвета и дрвене виле.

Занатлиство. — Занатство је било одавно развијено у овој области. Има података да су занати били развијени још за време Римљана. Нађене су, на пример, мраморне таблице (скулптуре) религиозне садржине — вајарски рад у Параћину (5, с. 34). И у Средњем веку и у турско доба занатство је, такође, било развијено. Онда су били најпознатији занати: зидарски, ковачки, златарски, кожухарски, седларски, ужарски и ткачки. После Првог српског устанка било је занатлија само у Параћину. Сељаци су за оправку алата одлазили у Параћин. Тако је било кроз цео XIX век. Између два светска рата занати се разграђавају. Занатлије стичу капитал и отварају велике радионице. По подацима из 1930 године у Параћину је било: бравара 15, бербера 13, абаџија 10, зидара 50, колара 10, ковача 5, кројача 18, касапа 17, лончара 15, опанчара 35, обућара 25, пекара 30, поткивача 7, бачвара 4, часовничара 2, ћурчија 3 и штампара 3. Свега 262 (16, с. 136).

Данас, међутим, са напредовањем индустрије осећа се постепено опадање занатства. Најразвијеније је ипак у Параћину; док се по селима може још наћи само по један занатлија чији је занат непосредно везан за земљорадњу и сточарству, као ковач, колар и поткивач, и то не у сваком селу. У Параћину се занати развијају у оквиру три привредна сектора: државног, задружног и приватног. Најбројнији је приватни, који има стручних занатлија-мајстора: абаџија 5, бојаџија 3, бонбонџија 2, бербера 8, бравара 8, воскара — лицидера 3, димничара 1, јорганџија 1, електроинсталатера 1, ковача 5, кујунџија 1, колара 3, кројача 23, камениоресца 2, казанџија 4, корпо-плетара 1, ножара-оштрача 1, обућара 4, опанчара 5, поткивача 6, посластичара 3, столара 10, стаклорезаца 1, сарача 2, ћурчија 7, ужара 4, фотографа 2, часовничара 1, чешљара 1, и четкара 1, Свега 119.

Државни сектор има градско штампарско предузеће „Вук Караџић“ које обавља следеће занатске делатности словослагачку (3 мајстора), машинску (1 мајстор-машиниста) и књигоvezачку (1 мајстор), и градско металско предузеће „Пролетер“ — браварску (2 мајстора), часовничарску (1 мајстор), поткивачку (1 мајстор), кројачку — женског одела и рубља (3 мајстора) и столарску (1 мајстор).

Задружни сектор има пет занатских задруга: берберску, (4 мајстора), кројачку (8 мајстора), обућарску (5 мајстора), опанчарску (7 мајстора) и столарску (7 мајстора). У овај број занатлија урачунати су само мајстори са положеним мајсторским испитом.

Сировине се за поједине врсте заната као што су: столарски, коларски, абаџијски, воскарски, ужарски, кордо-плетарски итд. набављају у самој области, док се за извесне занате као лимарски, коначки, бојаџијски, браварски, часовничарски, јорганџијски, кујунџијски, итд. набављају са стране, тј. из већих центара — Београда, Ниша, Крушевца.

Поред јачања развоја индустрије, други узрок опадања занатства је слабо снабдевање занатлија алатом, који се за извесне занате мора набављати из иностранства преко увозних предузећа у Београду. Још болније питање су ученици, којих из године у годину има све мање и мање. Како је обавезно осмогодишње школовање, деца обично продужују школу, а занатлија пак не може да узме ученика без свршене мале матуре. Ученику који је завршио малу матуру остаје само година и по дана за учење заната, што је практички веома мало, нарочито када се узме у обзир да извесно време проводи у занатској школи, те тако ни са положеним испитом није у стању да постигне онакав радни учинак, какав постиже старији радник. Уз то је његово знање и сувише скромно, тако да и поред положеног помоћничког испита, он зна само основне ствари дотичног заната. Као што се види постоје више проблема због којих занатство опада:

Саобраћај

Као што се из изложеног види, рељеф ове области пружа повољне погодбе за развој саобраћаја. Тако су од увек долина Грзе и Честобродичина Клисуре спајале моравску долину на једној, са тимочком долином и Видином на другој страни. Саобраћај се у западном делу области одвијао у правцу север—југ (долином Велике Мораве), а долинама Грзе и Честобродице у правцу запад—исток.

Још у старом веку саобраћај је овде био развијен. *Sarmates* (Параћин) је био подигнут на главном војничком путу (*Via Militaris*) који је водио из Виминаџиума за Ниш. Ту се укрштао још један важан пут који је везивао тимочку и моравску долину преко Честобродице (5, с. 35).

И у средњем веку велики значај имао је Цариградски Друм и пут који је спајао моравску долину са тимочком и Видином, а који је водио преко Честобродице. Још један значајан пут у средњем веку био је онај који је спајао моравску долину са Приморјем. Тај пут је водио од Параћина на Обреж, одакле се рачвао десно за Левач и Јагодину (Светозарево), а лево за долину Западне Мораве и Крушевац (5, с. 172—173).

У XVIII и XIX веку значај тих путева није се изгубио. За време Аустриске окупације (1718—1739 год.) „једино се велики Цариградски Друм одржавао, али више из војничких но из трговинских разлога“ (21, с. 23). Споредни путеви који су излазили на главне и везивали села са средиштем — Параћином, били су лоши. Њима су кола ретко када пролазила већ су служили углавном за промет стоке.

Крајем XIX века развија се саобраћај. Поред већ постојећег Цариградског Друма, главне саобраћајне артерије наше земље, 1884 године саграђена је железничка пруга Београд—Ниш, а 1911 године и пруга Параћин—Зајечар (20). Тако је ова област, поред раније поменутих путева, везана и железницом са тимочком долином на

једној, и моравско-вардарском удолином на другој страни са Приморјем Егејског Мора.

Споредним путевима се између два светска рата почела да поклања нешто већа пажња, јер се колима излазило на пијацу, а не пешачки као раније.

У најстарије време, као што смо видели, саобраћај је био каравански, затим колски а у најновије доба он се одвија камионима, аутомобилима и железницом. Данас главна саобраћајна артерија наше земље — пруга и пут Београд—Ниш пролази западним делом ове области. На ову магистралу избија пруга и пут Параћин—Зајечар, који уједно претставља главну комуникацију ове области. Фебруара месеца 1952 године пуштена је у саобраћај и пруга нормалног колосека Параћин—Поповац. Овом пругом су сада јаче и боље повезана села Поповац, Бошњане, Буљане и Забрега са својим тржишним центром — Параћином. На напред поменутих пругама Параћин—Зајечар и Београд—Ниш саобраћају локални возови којима се довозе радници на рад у разна индустријска предузећа.

Од сеоских путева се одвајају мање значајни путеви који воде у поједине делове сеоског атара, они нарочито оживљавају у доба сакупљања усева, док преко зиме замиру. Саобраћај на главном путу Параћин—Зајечар је врло жив. Њиме стално саобраћају камиони, који превозе дрва и креч из источних — планинских делова у ниже — западне делове проучаване области.

Подпланинска села везана су са планином врло лошим путевима, због велике неприступачности планина. Ти су путеви нарочито тешко проходни за кола. За силазак и одлазак у планину користе се дужи, али лакши и нешто мало бољи путеви, који обилазе извезне планинске делове и прилазе са најпогодније стране.

Трговина

Трговина је била развијена још у средњем веку. Све до 1413 године, велики трговачки центар био је Петрус, тада је он порушен и ту улогу преузео је Параћин. У Параћину су се стицала планинска села од Честобродице као и она испод Јухора, са селима у моравској долини. Ту је вршена размена добара „између планинаца и долинаца на простору који се протеже на истоку до Честобродице, на југу до Сталаћа и на западу до Јухора и иза њега. Вероватно да је и Ресава долазила на трг и панађур у Параћин у доба док је Браничево било под Мађарима и Бугарима, јер тај крај као погранични и изложен нападима, у то време па и доцније није имао трговачког центра“ (5, с. 91). Пада у очи и да је Ћуприја (која се налази у близини Параћина) кроз цео средњи век имала војнички карактер, а да је Параћин, насупрот њој, био место са панађуром, где се вршила трговина, тј. био је насеље трговачког карактера. Такво стање је било и у турско доба.

Трговина је и у доба Аустриске окупације (1718—1739 год.) била у Параћину веома жива. Од свега девет трошаринских станица, колико их је онда било у целој Србији, једна се налазила у Параћину (7, с.92).

За време Карађорђа турски и српски трговци састајали су се само у Параћину да измењују своју робу. Тек у фебруару 1813 године Карађорђе је преместио трг из Параћина у Делиград (22, с. 418).

Четрдесетих година прошлога века, као што је напред већ било речи, почиње трговина нагло да се развија. Највише се трговало стоком. У исто време почиње полако, преко сеоских дућана, да продире новчана привреда на село. М. Ђ. Милићевић пише 1876 године да је „у Параћину особито жива трговина земаљским производима: вуном, храном, стоком, и др. Чаршија је већа и заната је више у њему него у Ђуприји“ (9, с. 1131).

Почетком овога века трговци се издвајају у поједине бранше осим тога јављају се и гросисте и индустријалци који оснивају и новчане заводе. Поред трговаца на тржишту се појављује и сељак који продаје своје производе (од земљорадничких производа па све до стоке и сточарских производа). Уз ове се појављују и зеленаци, који се баве разним спекулативним пословима, а преко њих тргују крупни трговци од којих је опет страдао сељак.

Као доказ да је ова област одувек била у привредном погледу врло активна сведочи тржиште у Параћину које је, као што смо видели, било врло прометно. По подацима из 1930 године са тржишта у Параћину годишње се извозило: 400—500 вагона кукуруза, 40—50 вагона јечма, 5—30 вагона овса, до 30 вагона пасуља, 100 вагона сламе, 70 вагона дебелих свиња, 180 вагона живине, 25 вагона јаја, 250 вагона мршавих свиња и прасића, 200 вагона оваца, 4 вагона коза, 50 вагона дебелих волова, 60 вагона осталих говеда, 10 вагона коња, 200 вагона јагањаца, 60 вагона разног штофа и 20 вагона бонбона и чоколада (16, с. 136). Осим тога још се од индустријских производа годишње извозило: 200 до 300 вагона стакла и 3.000 вагона цемента. Ово све претставља извоз целокупног среза параћинског, чији се атар протеже и изван граница овога слива. На слив од пољопривредних производа отпадају две трећине целокупног извоза и сав извоз индустријске робе.

Трговину су пре рата водили приватни трговци. У Параћину је 1930 године било око 112 трговаца и то: 18 мануфактуриста, бакала 40, гвожђара 4 и мешовитих 50. (Извозом су се бавили: М. и Д. Симић, Ј. Стојановић, Д. Микић и В. Јоцић) (16, с. 136).

Данас је трговина заступљена у три сектора: државном, задружном и приватном. Државна и задружна трговачка предузећа имају своје магацине и продавнице у Параћину, а и у неким селима, док готово сва села имају продавнице земљорадничких задруга, које продају индустријске производе најнужније и најпотребније сељаку. Ове задруге поред набавно продајне врше и производачку делатност. Законом о оснивању земљишног фонда, ове су задруге добиле своје економије, а то је онај вишак имања које су имали пољопривредници преко 10 ха. Срески трговачки магазин „Звезда“ у Параћину има своје продавнице и у селима: Поповцу, Буљану, Извору и Доњој Мутници. Поред ових свако поменуто село има и продавницу земљорадничке задруге.

Приватни сектор — сељаци, излазе на локално тржиште у Параћин са својим земљорадничким и сточарским производима. Пијачни

дан је субота. За параћинско тржиште су нарочито везана села у којима повртарство претставља знатну привредну грану (Текија, Главница и Давидовац). Како постоји добра железничка веза између Параћина и источног дела области, то сељаци користећи исту долазе на параћинско тржиште. Њоме долазе нарочито на сточну пијацу чак и села из околине Кривог Вира. Сточари су раније своје производе, нарочито вуну, доносили на трг у Параћин. Потрошачка моћ Параћина је велика, јер на тржиште долазе и сељаци из Темнића (20). Користећи железницу нормалног колосека Београд—Ниш, на параћинско тржиште долазе сељаци и из даљих области јужно и северно од Параћина.

Размена добара између самих села врши се и обичним тј. непичачким даном. Најчешће планинска села дају сено у замену за пољопривредне производе (кукуруз, пшеницу итд.)

Поред пијачних дана, за продају производа, а нарочито стоке и пре рата су имали а и данас имају велику улогу вашари — сајмови. Вашари се у Параћину одржавају два пута годишње, крајем пролећа и почетком јесени.

Утицај параћинског тржишта на околину је врло велики. Оно претставља главно тржиште за 25 села, али утицај тржишта продире и даље, изван граница и слива и среза. Тако на пијацу у Параћин долазе сељаци из следећих срезова: равничког, беличког, темнићког, ражањског и бољевачког. Другим речима, на тржишту се стичу села од Кучаја и Кривог Вира на истоку, до Јухора на западу, и од Багрдана на северу до Сталаћа на југу.

Као тржишни вишкови пољопривредне производње, на параћинско тржиште се доносе: пшеница, кукуруз, поврће, стока за клање, маст, јаја, вуна, сено и млечни производи. Осим ових производа сељаци се појављују на тржишту и са дрвима и кречом.

Извоз земљорадничких и сточарских производа са тржишта у Параћину је мањи од предратног, зато што је са јачим развојем индустрије у Параћину порасла и потрошачка моћ данас већ многобројнијег становништва. Али зато на другој страни расте извоз индустријских производа ове области. Извозе се: вунена предива, вунене тканине, шупље стакло, цемент, бонбоне, ратлук, кекс, цигла, цреп и креч.

Привредна средишта

Насеља (град Параћин, села и појате) су средишта привредног живота проучаване области. Сва насеља којих данас има у области овога слива постојала су и у турско доба. Параћин је био привредни центар одувек, само што је због близине Ђуприје, иако веће градско насеље, увек био административно и културно њој потчињен, тако да није могао имати шири културни утицај на своју околину (20). Тек уочи Другог светског рата он је добио нижу гимназију.

Данас је Параћин привредно, културно и административно средиште целе ове области. Његов значај, као већег центра, нарочито јача после ослобођења. Некада је био мала паланка, а данас је постао град са развијеном индустријом. Поред напред већ изнетог тржишта, улога

и утицај Параћина и као културног средишта на околину је данас прво велики. Параћин има пуну гимназију коју похађају и деца из околних села. Села Главица, Давидовац и Мириловац дају по 20—80 ученика, села Доња Мутница и Текија по 10—20 ученика, а села Буљаше, Лешје, Извор, Горња Мутница и Бошњане по 5—10 ученика. Као што се види највећи број ученика дају она села која се налазе близу путе, те на тај начин имају и боље услове због превоза (20). Поред гимназије Параћин има и две осмогодишње школе и нижу индустријску школу са 65 ученика, затим нижу индустријску школу стакларске струке са 44 ученика, и школу ученика у привреди са 148 ученика.

Што се тиче здравствених установа, пре рата их у Параћину није било. После ослобођења (1944 године), Параћин је добио болницу, анти туберкулозни диспансер и Дом народног здравља.

Параћин је среско место, административни центар за 27 села.¹⁾ Међутим, његовој изградњи и улепшавању ипак се не проклања довољна пажња, иако би то данас требало да буде брига локалних власти, јер је по националном дохотку Параћин стао у ред најразвијенијих градова НР Србије. Ни до данас се није приступило реконструкцији улица, што би дало лепши изглед граду, нити се учинилошта за изградњу водовода, домова културе, већих и модерних станбених зграда итд. Досада је само оправљено неколико мостова, уређена је обала Црнице, као и градски парк. Само су при фабрикама (стакла и текстила) подигнуте станбене зграде за раднике и службенике и два ресторана, и то на источној и западној периферији града у близини фабрика. То споро уређивање и изградња града претстављају извесну кочницу у његовом даљем напретку и општем градском лику.

У Сисевачком басену се налази рударско насеље Сисевац—Врчић, некада велико рударско насеље са 3.500 становника. Сада је оно опало; у њему живи само 294 радника који раде у Сењском Руднику. Али у Сисевцу постоји и сада рударско-индустријска школа, чија настапа траје четири године, а која има 200 ученика из свих крајева наше земље.

Треба поменути и село Поповац, које се све више развија у индустријско насеље. Највеће заслуге за то има свакако индустрија цемента која се ту развила, а подигнута је и огромна нова фабрика, чија се изградња налази у завршној фази. У скорој будућности Поповац ће постати варошица са својим засебним локалним тржиштем. Данас Поповац има осмогодишњу школу, школу ученика у привреди са 24 ученика, пошту, велики ресторан са биоскопском салом и разгласну станицу који су подигнути при новој фабрици цемента „Нови Поповац“.

Треба указати и на село Доњу Мутницу, која се нарочито добро развија после ослобођења. Данас то село има осмогодишњу школу и пошту. Сем тога, у плану је да се отвори нов рудник угља, североисточно од села, одакле ће се угаљ преко железничке станице Доња Мутница транспортовати за фабрике у Параћину и Поповцу. На тај начин Доња Мутница ће постати велика и важна претоварна станица.

У манастиру св. Петка, недалеко од села Извора, налази се интернат за дефектну децу.

¹⁾ По новој територијалној подели НР Србије (од 1955 год.) овај срез (параћински) припао је светозаревском са седиштем у Светозареву.

Треба истаћи свакако и насеља у планинама која претстављају средишта сточарства. У источном — планинском делу слива, налази се велики број сточарских појата, које су својине села: Забреге, Буљана, Шолудовца, Горње Мутнице, Извора, Доње Мутнице и Клачевице. Нека домаћинства ових села имају своје пашњаке у нижим планинским деловима, а у вишим закушљују пашњаке преко лета. На тај начин та сеоска домаћинства имају појате и у нижим и у вишим планинским деловима. Оне су повремена сточарска насеља и могу се поделити у две групе: привремена летња сточарска насеља у вишим планинским деловима и привремена зимска сточарска насеља у нижим планинским деловима. Појате се обично налазе у близини воде, како би се имала стока где лети да напаја, а затим и на местима добро заштићеним од ветрова са којих се пак најбоље може да искористи испаша.

Из свега изложеног се запажа да је ово у привредном погледу најразноврснија и најбогатија област у целој моравској долини. Производи из ове области извозе се у многе крајеве наше земље, па чак и у иностранство. Према томе област овога слива претставља врло активну привредну област. Та привредна разноврсност огледа се у јако развијеној земљорадњи и сточарству на једној, и веома развијеној индустрији на другој страни. Иако је индустрију подигао домаћи капитал, он није био у стању да је и даље води и развије, већ је, као што смо напред видели, углавном преузима страни. Страни капитал је користио велика природна богатства ове области све до 1946 године. Развој индустрије у сливу Црнице тесно је везан са суседном облашћу на северу (слив Раванице), јер од ње добија енергију за погон — угаљ (Сењски Рудник).

Упоредо са механизацијом пољопривреде ослободиће се један део радника које ће апсорбовати индустрија својим великим и брзим развојем.

V. ПЕРСПЕКТИВЕ ДАЉЕГ РАЗВОЈА

Иако је ово у привредном погледу веома богата област, она ипак није привредно искоришћена у оној мери у којој за то постоје услови. Да би се привредно у потпуности искористила и унапредио живот у у њој, потребно би било извести извесне радове.

Како бујице у једном делу слива (у атарима села Забреге и Шолудовца) причињавају велике материјалне штете, а Црница и Грза сваке године плаве површину од 70 ха, требало би спречити бујице и поплаве. У вези стим требало би озбиљно проучити пројекат за водопривредно решење реке Црнице, јер ће се његовим извршењем спречити велика плаваљења у доњим деловима слива, а уз то се ствара могућност за наводњавање преко 5.000 ха површине. Са овим пројектом би требало упознати и заинтересовати све оне који би користили предвиђени водовод и свим снагама помоћи реализацију плана изградње хидроцентрале и водовода. Централна неће бити тако јака али ће свакако много помоћи да се растерети далековод из Костолца, који ће бити преоптерећен када отпочне са радом фабрика каблова код Светозарева.

Спречавање појаве бујица могуће је пошумљавањем. Исто тако требало би забранити сечу дрвета и уништавање забрана у нижем западном делу слива. Уништавање заосталих забрана могуће је спречити на тај начин, што би земљорадничке задруге у сваком селу могле набављати угаљ из рудника и давати га сељацима, а ови би пак своје производе давали руднику у замену за угаљ. Велике количине дрвета утроше кречане на печење креча, зато би требало у њима завести потрошњу угља место дрвета. Обнављање уништених шума и пошумљавање изворишних делова река требало би вршити првенствено липом и багремом (а овде је већ било некада великих комплекса липових и багремових шума). На тај начин би се уједно створили и повољни услови за развој пчеларства и спречиле би се поплаве и бујице. Исто тако шуме би донекле претстављале заштиту селима од кошава, нарочито селу Извору, где кошава зими односи и земљу са њива.

Како се земља обрађује доста примитивно, то би ради повећања приноса и бољег квалитета производа требало завести механизацију обраде. Једино ће на тај начин моћи да се ослободи један део радне снаге потребне за индустрију. У ту сврху требало би основати при земљорадничким задругама мале машинске станице и обезбедити их најнужнијим пољопривредним машинама.

У источним деловима области овога слива налазе се пространи пашњаци; могле би се на њима створити велике сточарске фарме које би снабдевале сточарским производима и стоком индустријски центар у западном делу слива. Исто тако ради унапређења сточарства требало би основати припусне станице у неким селима и подићи сабирне млекаре које би откупљивале свеже млеко и слале га на место потрошње.

Са наглим развојем индустрије у Параћину и Поповцу расте и потрошачка моћ становништва. У недалекој будућности, поред Параћина, већ сада јаког економског центра области, развиће се свакако у веће насеље — варошицу са локалним тржиштем и Поповац. Стога би требало поклонити већу пажњу изградњи путева и јачем повезивању села за ова два места, а нарочито за Параћин.

Напред је већ било речи о томе да је ова област (њени источни делови) имала у Средњем веку велики број манастира, тако да су је неки путописци називали „Малом Светом Гором“. Уз то познато је да је била густо насељена још у римско доба, те претставља велики интерес и широко поље рада за археологе и историчаре.

Ова је област врло погодна и за туризам. Огранци Кучаја, обрасли буковом шумом и бујним пашњацима и хладни планински потоци пријатно делују на човека — излетника. Једнодневне излете омогућује добра саобраћајна веза Параћина са источним деловима. Подизање већег броја туристичких објеката (хотела, планинарских домова) допринело би да се јаче развије туризам.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Б. Ж. Милојевић: Долина Велике Мораве — Зборник радова ГИ САН Београд, 1951 год. књ. 3.
2. Кретање протока на реци Великој Морави — Савезна управа хидрометеоролошке службе, Београд 1949 год.

3. *J. Цвијић*: Географска испитивања у области Кучаја у Источној Србији, Геолошки анали V, Београд 1889 год.
4. Хидротехничке мелиорације у НР Србији — Институт заводну привреду НР Србије, Београд 1951 год.
5. *Др. Ч. Марјановић*: Темњишки зборник III књ. Ћуприја—Параћин—Јагодина, Београд 1936 год.
6. *М. Пејчровић*: Финансије и установе обновљене Србије, књ. I, Београд 1901 године.
7. *Д. Појовић*: Србија и Београд од 1718 до 1739 год., Београд, 1950 год.
8. *Др. Д. Панићелић*: Београдски Пашалук пред Први српски устанак 1794—1804 год., Београд 1944 год.
9. *М. Б. Милићевић*: Кнежевина Србија, Београд, 1876 год.
10. *Ј. Ерделановић-Николић*: Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и турско доба, Београд 1899 год.
11. *Ј. Цвијић*: Порекло становништва северне Србије 1 : 1,200.000 (Насеља и порекло становништва, књ. 12) Београд, 1922 год.
12. Државопис Србије за 1869—1870 год.
13. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. XII. 1910 год. књ. V, Београд, 1911 год.
14. *А. Мелик*: Југославија, Zagreb 1952 год.
15. *Т. Ђорђевић*: Из Србије Кнеза Милоша, Београд 1922 год.
16. *М. Савић*: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда VIII део, Сарајево 1930 год.
17. *Пропа Матјеја Ненадовић*: Мемоари, Српска књижевна задруга, Београд 1893 година.
18. *Др. Љ. Пројић*: Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша, Београд 1953 год.
19. Производне снаге НР Србије, Економски институт НР Србије, Београд 1953 године.
20. *О. Врховац—Савић*: Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве (рукопис).
21. *Др. Драг. М. Павловић*: Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (Од 1718—1739 год.), Глас СКА LXIV.
22. *К. Косић*: Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, Београд 1899 год.
23. *Инж. Д. Ристић*: Идејни пројекат ХЕ „Забрера“ — Хидропројекат — Београд, 1952 година.
24. *Јован Б. Марковић*: Рељеф слива Црнице и Грзе — Зборник радова ГИ САН, књ. 7 Београд, 1954 година.

R é s u m é

Branimir Lj. Dakić

LE BASSIN DE LA CRNICA

— Etude de géographie économique —

Le bassin de la Crnica fait partie du cours moyen de la Grande Morava. On y trouve des formations géologiques d'âge différent: alluvium pliocène, oligocène, crétacé, permien et paleozoïque. Au point de vue morphologique, on peut distinguer, de l'ouest à l'est, trois unités: la plaine alluviale de la Grande Morava, le bassin de Davidovac et la partie montagneuse du bassin (Kučaj méridional). Ses traits caractéristiques du climat sont, d'une part les températures élevées de l'air au cours de la période végétative, d'autre part une quantité suffisante de pluies au même moment (403,3 mm sur 591,9 mm au total). Le vent prend dans cette région une importance particulière: c'est la Košava, qui cause de grands préjudices à l'agriculture. Le principal

cours d'eau de ce bassin est la Crnica. Ses eaux sont assez abondantes, mais peu utilisées. Le projet préliminaire, conçu en 1952, pour l'aménagement des eaux de cette rivière prévoit la construction d'une hydrocentrale et de conduites d'eau. On trouve des torrents dans la partie orientale du bassin, qui est plus élevée (surtout aux environs du village de Zabrega). La composition pédologique du sol est propice au développement de l'agriculture. La présence de houille, de marnes oligocènes, de craie barémien et de sables quartzes dans les environs immédiats, a permis à l'industrie de s'établir dans ce bassin.

Cette région a été peuplée et a eu sa vie économique propre des avant l'arrivée des Romains. Au temps de l'Empire romain, elle comptait quatre grandes villes. Après sa chute, une population slave s'y est fixée. Au XIX-e siècle, ce bassin faisait partie de l'Etat des Nemanja; des ils y avaient élevé huit monastères, qui devinrent des centres d'activité économique. Après la défaite de la Serbie en 1459, les habitants de la région s'attachèrent davantage à l'élevage, qui devint alors la principale ressource de l'économie. Ce n'est que au XIX-e siècle, quand le pays fut libéré des Turcs, que l'agriculture commença à prendre peu-à-peu le pas sur l'élevage. En même temps, le commerce connaissait lui aussi un rapide essor. Le renforcement des rapports mercantiles aboutit à un effritement d'abord graduel, puis rapide, des coopératives familiales, dans lesquelles se concentrait jusqu' alors, toute la vie économique.

La population s'est installée dans la région en grande majorité au XIX-e siècle. Cependant il y a encore aujourd'hui de nouveaux arrivants: ce sont en général des immigrants temporaires qui viennent travailler dans la briquetterie de Paraćin. La densité de la population croît continuellement: elle était de 32,56 habitants par km² — en 1866, de 62, 02 en 1910 et de 85,57 en 1948.

C'est agriculture qui tient la première place dans la vie économique de la contrée, surtout dans la partie occidentale du bassin, où l'on trouve les champs les plus fertiles et où la culture maraîchère est aussi particulièrement active. Les principales cultures sont le blé et le maïs. Les légumes sont cultivés surtout autour de Paraćin, qui est un centre consommateur. Par contre, la culture des fruits n'est que peu développée. Celle de la vigne a eu autrefois de l'importance, mais aujourd'hui, en égard aux besoins et aux possibilités, elle non plus n'atteint pas un niveau suffisant.

Le bassin de la Crnica est riche en forêts qui sont utilisées, dans sa partie occidentale montagneuse, par l'entreprise forestière „Kučaj méridional". Mais, outre cette entreprise, les paysans eux aussi coupent la forêt qu'ils emploient comme bois de chauffage et pour la production de la chaux. L'élevage fut autrefois la branche la plus active de l'économie paysanne, mais aujourd'hui il n'est resté de quelque importance que dans la partie orientale du bassin, où se trouvent de vastes pacages. Là on élève surtout des moutons. Quant aux volailles, c'est à l'ouest du bassin qu'on s'en occupe plus particulièrement, tandis que l'apiculture s'exerce surtout dans l'est montagneux, à cause de ses beaux pâturages.

Aux exploitations familiales, grandes ou petites, viennent se joindre des occupations et des gains complémentaires; les paysans forment le gros de la main—d'oeuvre de Paraćin. La fabrication de la chaux est aussi une

sorte d'occupation complémentaire. Un village, Izvor, exporte chaque année à lui seul jusqu'à 200 wagons de chaux.

La richesse en matières premières et en houille a fait naître de bonne heure l'industrie. En 1838 déjà, la meunerie était prospère, et à la fin du XIX-e siècle, grâce aux capitaux étrangers, apparaît l'industrie des étoffes. Au début du XX-e siècle s'ouvre, avec les capitaux du pays la mine de houille maigre de Sisevac, mais elle est bientôt vendue à la banque franco-serbe de Belgrade, qui en resta propriétaire jusqu'en 1946. Aujourd'hui cette mine est abandonnée, et 2 km plus loin à l'est, on a ouvert un nouveau puits. C'est également à l'aide des capitaux du pays qu'a été créé en 1906 une fabrique de ciment, qui fut plus tard, elle aussi, vendue à la banque franco-serbe et nationalisée en 1946. Aujourd'hui, à côté de l'ancienne on vient d'élever une nouvelle fabrique de ciment, qui n'a pas encore commencé à travailler, et dont la capacité sera, cinq fois plus grande. En 1907, on a créé une fabrique de verre, qui fut rachetée en 1928 par des Allemands, les frères Aber, lesquels en restèrent propriétaires jusqu'en 1946. Aujourd'hui, cette fabrique a été agrandie et sa capacité sextuplée. C'est encore grâce aux capitaux de pays qu'ont été fondées en 1921 l'industrie textile, puis l'industrie des bonbons et du ratluk, celle des briques et tuiles, ainsi que l'industrie alimentaire. La région formée par le bassin est à l'heure actuelle assez avancée dans la voie de l'industrialisation; ses produits fabriqués sont exportés des nombre de nos contrées, ainsi qu'à l'étranger.

Par suite de cet essor constant de l'industrie, l'artisanat est aujourd'hui en régression.

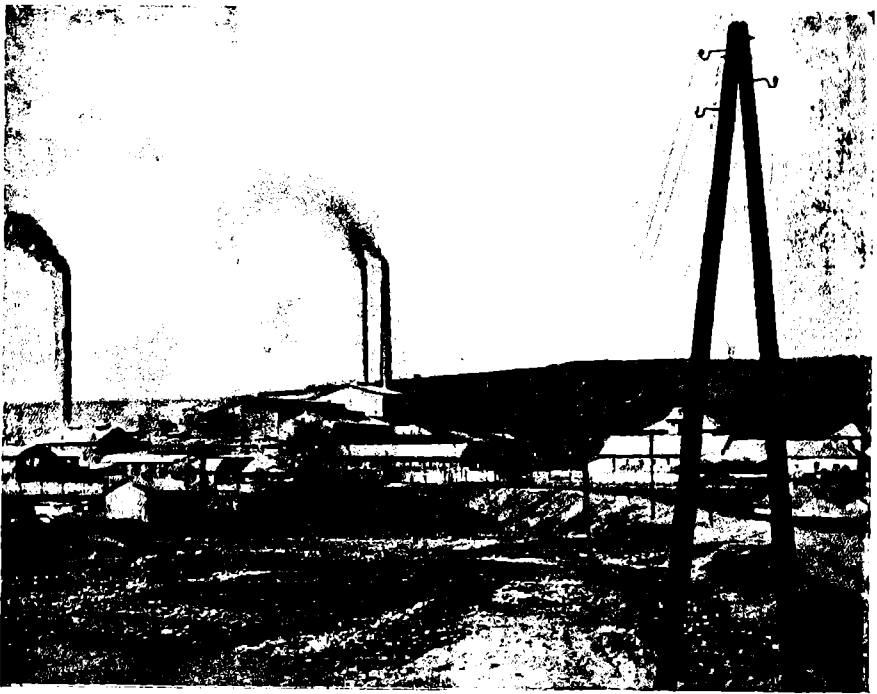
La ligne maîtresse des communications de la région est formée par la voie ferrée et la route Paraćin—Zaječar, qui s'articulent à Paraćin avec la artère principale de notre pays, la voie ferrée et la route qui suivent la Morava et le Vardar.

Paraćin est le grand marché de la région. Il sert de débouché à tous les villages, de Kučaj à l'est à Juhor à l'ouest, du défilé de Bagrdan au nord à Stalac au sud.

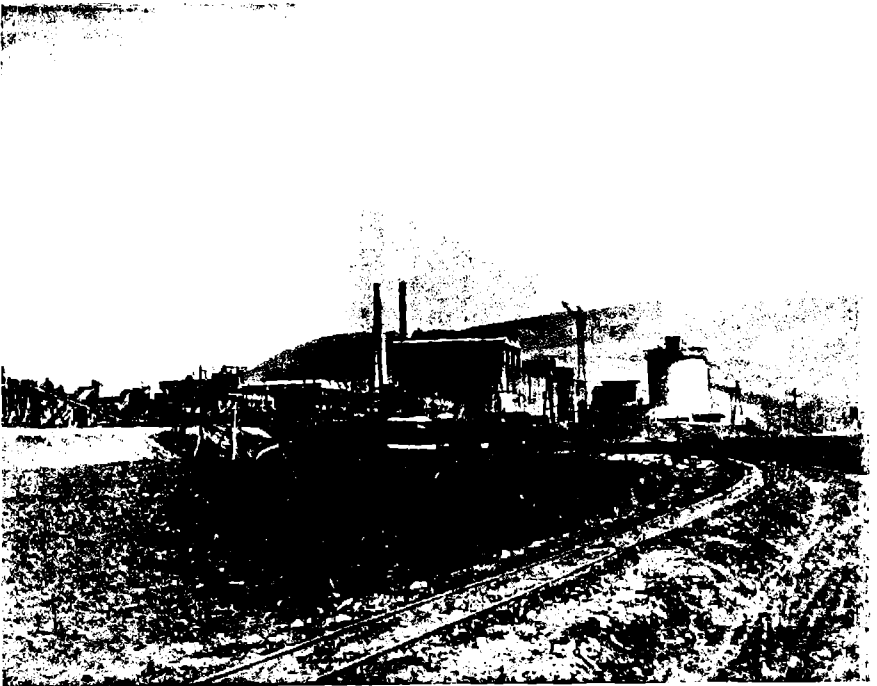
Le centre économique de Paraćin mérite de retenir plus particulièrement notre attention — par le revenu qu'il rapporte à la nation, il compte parmi les villes les plus florissantes de la République populaire de Serbie. Il représente actuellement le centre économique, culturel et administratif autour duquel gravitent 27 villages. Avec le temps, le village de Popovac se développe également, et de plus en plus une industrie du ciment y est née; bientôt ce village se transformera en un gros bourg doté d'un marché local.

Pour assurer le progrès économique de cette région, il serait nécessaire d'en reboiser les parties orientales, afin d'enrayer les dégâts causés par les torrents et d'amoindrir la force de la Košava. De même, il faudrait commencer à réaliser le projet préliminaire d'aménagement des eaux de la rivière Crnica. L'agriculture serait susceptible de progresser si l'on créait des stations de machines auprès des coopératives agricoles de production, de même que l'élevage gagnerait à la création de fermes modèles, de stations pour l'amélioration des races animales, et de laiteries collectant le lait de village en village dans les montagnes situées aux confins orientaux du bassin. La région est favorable au tourisme, et l'édification de chalets de montagne ferait progresser cette branche de son activité économique.

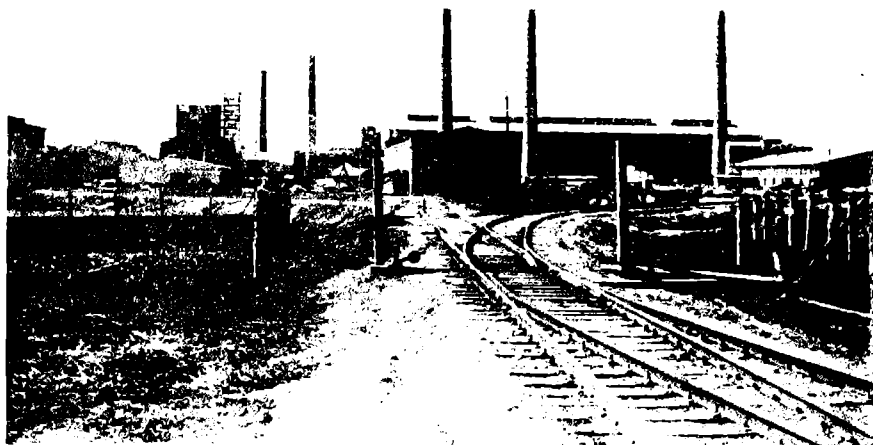

Сл. 1. — Сі́яра фабрика цементіа код Пойовца

Сл. 2. — Нова фабрика цементіа „Нови Пойовац“ (у изградњи)

Сл. 3. — Фабрика сѣакла у Параћину

Сл. 4. — Новоизграђени раднички сѣанови код фабрике сѣакла у Параћину

